

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Гуманітарний факультет

Кафедра філології

**МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ
ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК У ТВОРАХ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ ТА
СОФІЇ АНДРУХОВИЧ**

Студента ІV курсу

групи ГФ18/Б

Ігоря Серняка

Наукова керівниця:

старший викладач

Наталія Цісар

Львів 2022

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Невербальна поведінка у чоловіків та жінок як маркерів соціальної статі в мовленні: схожості та відмінності.....	7
1.1. Мовлення чоловіків і жінок: зіставний аспект.....	7
1.2.1. Невербальна поведінка чоловіків і жінок.....	13
1.2.2. Невербальна комунікація та невербальна поведінка.....	19
Розділ II. Невербальний вияв емоцій у чоловіків і жінок на прикладі феміністичного дискурсу письменниць Ольги Кобилянської та Софії Андрухович.....	21
2.1.1. Кінетична система, базова емоція <i>радість</i>	21
2.1.2. Кінетична система, базова емоція <i>здивування</i>	27
2.1.3. Кінетична система, базова емоція <i>печаль</i>	30
2.1.4. Кінетична система, базова емоція <i>страх</i>	33
2.1.5. Кінетична система, базова емоція <i>гнів</i>	36
2.1.6. Кінетична система, базова емоція <i>відраза</i>	42
2.2.1. Такесична система, базова емоція <i>радість</i>	45
2.2.2. Такесична система, базова емоція <i>печаль</i>	46
2.2.3. Такесична система, базова емоція <i>гнів</i>	47
2.2.4. Такесична система, базова емоція <i>відраза</i>	49
2.3.1. Проксемічна система, базова емоція <i>печаль</i>	51
2.3.2. Проксемічна система, базова емоція <i>гнів</i>	52
2.3.3. Проксемічна система, базова емоція <i>відраза</i>	53
2.4.1. Паралінгвістична система, базова емоція <i>радість</i>	54
2.4.2. Паралінгвістична система, базова емоція <i>здивування</i>	54
2.4.3. Паралінгвістична система, базова емоція <i>печаль</i>	55
2.4.4. Паралінгвістична система, базова емоція <i>страх</i>	56
2.4.5. Паралінгвістична система, базова емоція <i>гнів</i>	58
Висновки.....	62
Список використаної літератури.....	68
Список використаних джерел.....	71

ВСТУП

Сучасний етап розвитку лінгвістики зосереджується на переході з парадигми вивчення мови до парадигми вивчення мовлення. Особлива увага дослідників фокусується на антропоцентричній парадигмі, яка розглядає мовну діяльність людини як одну з важливих рис її особистості.

У межах цього антропоцентричного спрямування досліджуються зокрема проблеми спілкування, які є предметом вивчення актуального напряму сучасної мовознавчої науки — комунікативної лінгвістики.

Одним із найважливіших аспектів дослідження комунікативістів є вивчення процесів спілкування людей із використанням живої природної мови та врахуванням усіх складників комунікації, зокрема невербальних засобів — кінетичних (жести, поза, міміка, погляд), такесичних (дотики — потискання рук, поцілунок, поплескування), проксемічних (дистанція, орієнтування, час) та паралінгвістичних (голос, інтонація, тональність, тембр). Згадані знаки, як невід’ємна частина будь-якого комунікативного акту, створюють психологічний контакт між комунікантами, регулюють процес спілкування та відображають ставлення комунікантів до повідомлень один одного.

На регулювання використання невербальних засобів спілкування впливають зокрема емоційні стани комунікантів, а також їх соціальна стать, тобто гендер.

Перші істотно впливають на розгортання невербальної поведінки учасників комунікативної ситуації. Як психічний процес, емоції передають до тіла людини команди на конкретні нербальні рухи через центри мозку.

Друге, як складне соціокультурне явище (часто позначене високим рівнем стереотипізації), яке базується на створених суспільством відмінностях між чоловічими і жіночими соціальними ролями, емоційними та ментальними характеристиками, що зумовлюють особливості їх поведінки, помітно впливає на

вибір невербальних засобів, якими послуговуються чоловіки та жінки під час спілкування з іншими.

Важливість дослідження мовних засобів вираження невербальної поведінки у художніх текстах полягає у тому, що вони відбивають реальну та більш окреслену авторками картину вияву різноманітних невербальних знаків у їх зв'язку з соціальною статтю й емоційними станами персонажів. Це невід'ємна частина формування психологічних особливостей персонажів, властивостей та специфіки їх поведінки. Важливо, що спосіб зображення передає авторські уявлення щодо цих особливостей, які зазвичай підковані сформованістю їх власної особистості й поглядів. Зокрема, з погляду жіночого гендеру доречним є дослідження гендерної маркованості мовних засобів у художніх текстах.

Грунтовним вивченням засобів невербального коду займалися Ф. Бацевич, О. Селіванова, М. Махній, О. Белих, А. Кулініченко, В. Бондаренко, О. Лозинська, Н. Киселюк, І. Романюк, І. Ковалинська, О. Тесля, С. Біда, П. Козляковський, П. Екман, К. Ізард, Дж. Дін, М. Аргайл, А. Ребер, Г. Крейдлін, Р. Харрісон, Ч. Белл, Г. Карсон, П. Кей, Л. Коулман та багато ін. Особливу увагу на гендер у невербальній поведінці звертали Ф. Бацевич, Л. Корнева, Л. Ставицька, С. Адамець, Т. Осіпова, Л. Гречуха, Дж. Холл, Д. Фей, Г. Крейдлін та ін.

Актуальність дипломної роботи зумовлена здійсненням першого дослідження мовних засобів, що виражають невербальну поведінку чоловіків і жінок у творчості письменниць О. Кобилянської та С. Андрухович.

Об'єктом дослідження є мовні засоби вираження невербальної поведінки чоловіків і жінок у текстах О. Кобилянської («Природа», «Некультурна», «Valse melancholique», «Вовчиха») та С. Андрухович («Фелікс Австрія»), їх взаємозв'язок із базовими емоціями та маркерами соціальної статі.

Предмет вивчення в текстах авторок становлять невербальні знаки кінетичної, такесичної, проксемічної, та паралінгвістичної систем й базові емоційні стани (радість, здивування, печаль, страх, гнів, відраза), які відповідно виявляють соціальну стать персонажів.

Джерельну базу дослідження склали тексти Ольги Кобилянської «Природа», «Некультурна», «Valse melancolique», «Вовчиха» та С. Андрухович «Фелікс Австрія».

Мета наукової роботи — виявити та проінтерпретувати мовні засоби вираження невербальної поведінки чоловіків і жінок у контексті феміністичного дискурсу. Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1) на базі теоретичних праць із комунікативної лінгвістики та невербальної семіотики виявити:

а) особливості мовлення чоловіків і жінок;

б) особливості функціонування невербальних знаків у чоловіків та жінок;

2) з'ясувати, у чому полягає різниця між невербальною комунікацією та невербальною поведінкою;

3) виокремити групи невербальних знаків у текстах О. Кобилянської («Природа», «Некультурна», «Valse melancolique», «Вовчиха») та С. Андрухович («Фелікс Австрія»), пов'язаних із базовими емоціями та маркерами соціальної статі;

4) охарактеризувати невербальну поведінку й емоційні стани героїв творів О. Кобилянської та С. Андрухович відповідно до їх соціальної статі.

З ціллю виконання завдань були використані такі **методи**:

1) описовий — для інтерпретації, класифікації й систематизації мовних засобів вираження невербальної поведінки чоловіків і жінок;

2) зіставний — для порівняння/зіставлення мовних засобів вираження невербальної поведінки чоловіків і жінок;

3) дискурс-аналіз (зокрема, конверсаційний аналіз) — для аналізу мовлення у певній комунікативній ситуації чоловіків і жінок;

4) феміністичний дискурс-аналіз — для аналізу мовного вираження невербальної поведінки чоловіків і жінок у письменниць-жінок;

5) статистичний — для підрахунку кількості мовних засобів вираження невербальної поведінки чоловіків і жінок.

Матеріал дослідження складають контексти невербальної поведінки у текстах О. Кобилянської («Природа», «Некультурна», «Valse melancholique», «Вовчиха») та С. Андрухович («Фелікс Австрія»).

Теоретична цінність роботи полягає в дослідженні та аналізі маркерів соціальної статі в мовленні та невербальній поведінці чоловіків і жінок. Використовуючи результати дослідження, можна розширити розуміння поняття невербальної комунікації та невербальної поведінки, способів виявлення маркерів соціальної статі, простежити зв'язок між соціальною статтю та мовленням й невербальними знаками.

Практична цінність роботи полягає у розширенні розуміння окремих аспектів невербальної семіотики та гендерології. Результати дослідження — під час аналізу гендерної маркованості у її зв'язку з невербальною комунікацією у художній літературі, а зокрема для вивчення гендерного аспекту, емоцій й невербальної поведінки в текстах О. Кобилянської та С. Андрухович.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури (35 позицій) та списку використаних джерел (3 позиції). Загальний обсяг роботи становить 71 сторінку.

РОЗДІЛ І

НЕВЕРБАЛЬНА ПОВЕДІНКА У ЧОЛОВІКІВ ТА ЖІНОК ЯК МАРКЕРІВ СОЦІАЛЬНОЇ СТАТІ В МОВЛЕННІ: СХОЖОСТІ ТА ВІДМІННОСТІ

1.1. Мовлення чоловіків і жінок: зіставний аспект

Мовлення учасників спілкування та його характер, стратегія чи стиль великою мірою залежать від їхніх гендерних (соціостатевих) й комунікативних статусів¹. Сучасні дослідження гендеру визначають його як реальність, що формується знаками, символами, маркерами й актами комунікації. Поєднання соціальних, культурних та етнографічних аспектів робить гендер особливо актуальним предметом аналізу серед сучасних вчених. Сьогодні важко не погодитися з думкою про те, що суспільство самостійно витворює і закріплює в колективній свідомості статево-рольові моделі поведінки, які виявляються в соціалізації особистості.

Крім того, гендерні стереотипи найбільше розвиваються та поширюються саме через систему комунікації. Таким чином, гендер більше базується на універсальних та глобальних властивостях соціальної комунікації, ніж на біологічних властивостях природи людини.

Українська дослідниця Л. Корнева вважає, що саме вплив соціальної статі на вербальну й невербальну комунікацію дав можливість говорити про існування гендерлектів (за аналогією з діалектами) – чоловічої та жіночої мов і, відповідно, двох культур – чоловічої та жіночої². До того ж, інша українська дослідниця Л. Ставицька відзначає, що існують почуття, що їх переживають тільки жінки або тільки чоловіки; є смисли, які формуються у свідомості тільки жінки чи тільки

¹ Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. 2-ге видання, доповнене. Київ: Академія, 2009, с. 126.

² Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 106.

чоловіка, а отже, є відповідний цим настановам вибір мовних засобів, природний для одних і необов'язковий та часто неактуальний для інших³. Однак, не завжди людина може бути носієм виключно фемінних чи маскулінних якостей і постійно відповідати штучним стандартам статі. Невідповідність поведінки гендерним стереотипам є цілком нормальною та сприйнятною. Більш того, гармонійне поєднання стереотипних чоловічих та жіночих особливостей робить спілкування більш багатим й успішним, ніж втиснення себе в рамки одного гендерлекту. Тому не слід протиставляти категорії маскулінності та фемінності. Навпаки, їх взаємодія є цілком природньою⁴.

Однак, все ж таки, більшість чоловіків та жінок намагаються говорити так, як вважається типовим відповідно до їх статі. Але тут я погоджусь з Л. Корневою, що такі поняття, як чоловіча або жіноча мова, некоректні. Насправді існують два основні стилі спілкування, що асоціюються з чоловічою або жіночою мовленнєвою поведінкою – маскулінний та фемінний, і вибір одного з них визначається не статевою приналежністю, а гендерною самоідентифікацією особистості⁵. Тому вживати терміни “жіноча” чи “чоловіча мова” можемо тільки умовно, враховуючи, що йдеться тільки про стиль мовлення, і що він сформований стереотипними уявленнями.

Все ж, існують певні відмінності, притаманні мовленнєвій поведінці чоловіків та жінок. Загалом вони виявляються через теми спілкування, ступінь впевненості, ввічливості та кооперативності під час розмови. Важливо, що ці відмінності спостерігаються майже на всіх рівнях мови.

Фонологічний рівень мови: жінкам властиво переважання голосних звуків над приголосними та використання мелодійних модуляцій⁶, тоді як чоловікам

³ Ставицька Л. *Мова і стать* // Часопис «Критика», Рік VII, число 6 (68). Київ: 2003, с. 29–34.

⁴ Корнєва Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 107.

⁵ Там само, с. 107-108.

⁶ Курделяс А.А. *Исследование особенностей мужской и женской речи на фонетическом и лексическом уровнях языка* // Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева. Вып. 24-1. Филологические науки. Красноярск: 2014. с. 143-146.

притаманне переважання приголосних над голосними звуками; типова чоловіча мова характеризується більш низьким рівнем основного тону, ширшим голосовим діапазоном, меншою здатністю до вільної зміни голосового регістру; більшою силою голосу, лабіалізацією та назалізацією, тоді як жіночий голос більш мелодійний, може передавати більше нюансів почуттів, тому жінки частіше виражають свої емоції за допомогою інтонації; чоловічий голос за рахунок більш широкого діапазону, сили, темпу мовлення та тривалим паузам звучить більш вагомо й категорично, ніж жіночий⁷.

Морфемний рівень мови: на відміну від жінок чоловіки менше вживають і слів зі зменшувально-пестливими суфіксами -очк-, -ечк-, -еньк- та ін., якщо йдеться про передачу емоційного забарвлення мови⁸.

Лексичний рівень мови: найбільша відмінність між чоловіками й жінками виявляється у темі бесід, зазвичай на них прямо впливає сфера діяльності⁹; активність вживання певних груп слів зумовлюється актуалізацією різних асоціативних полів мовної картини світу представниками протилежних статей; у мовленні чоловіків частіше трапляються обмежені у вживанні слова (неологізми, архаїзми, діалектизми) та експресивні, зазвичай стилістично низькі засоби – вульгаризми, табуйована лексики, інвективи¹⁰.

Синтаксичний рівень мови: чоловікам притаманне використання вступних конструкцій з високим ступенем впевненості, в той час як жінки вживають такі конструкції зі значенням неупевненості¹¹; головними синтаксичними рисами

⁷ Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 109-110.

⁸ Там само, с. 110.

⁹ Курделяс А.А. *Исследование особенностей мужской и женской речи на фонетическом и лексическом уровнях языка* // Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева. Вип. 24-1. Филологические науки. Красноярск: 2014, с. 143-146.

¹⁰ Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 110.

¹¹ Курделяс А.А. *Исследование особенностей мужской и женской речи на фонетическом и лексическом уровнях языка* // Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева. Вип. 24-1. Филологические науки. Красноярск: 2014, с. 143-146.

чоловічого мовлення є розгорнуті висловлювання, складна синтаксична структура, переважне вживання повних речень та активних конструкцій, експліцитне вираження імперативів (пор.: чоловіче «Закрий вікно» і жіноче «Мені холодно»); чоловіки вживають менше питальних речень зі значенням невпевненості «Ви так вважаєте?», «Ви згодні?», адже впевнені в своїх твердженнях та не цікавляться реакцією співрозмовника¹²; жінка ж будує речення за принципом «розірваного» синтаксису, що зближує жіночий дискурс зі стилістикою поетичної мови¹³.

Окрім відмінностей мовленнєвої поведінки на різних рівнях мови, істотно різняться й стилі чоловічого й жіночого спілкування:

— під час комунікації чоловіки зорієнтовані на інформацію, тобто факти, цифри, результати, твердження. Жінки, крім інформації, великою мірою зорієнтовані на атмосферу спілкування, на інтерактивні, міжособистісні аспекти¹⁴;

— чоловіки орієнтуються на соціальні статуси і владу; пристосовуючись до ієрархічних соціальних ролей у комунікації. Жінки віддають перевагу партнерській, рівноправній комунікації; вони зорієнтовані на встановлення хороших стосунків та оминання соціальних й інших ієрархічних бар'єрів. Тобто жінки намагаються скоротити дистанцію між собою і партнером у комунікації, а чоловіки цю дистанцію підтримують¹⁵;

— чоловіки частіше обирають роль «одинокого воїна», який повинен завоювати певну позицію в комунікації або залишитися в ній самотнім. Жінкам же значно краще вдається комунікувати в колективі¹⁶;

— мовлення жінок більше насичене засобами опису почуттів, настроїв, емоцій; зазвичай воно емоційніше, ніж чоловіче¹⁷;

¹² Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 110.

¹³ Ставицька Л. *Мова і стаття* // Часопис «Критика», Рік VII, число 6 (68). Київ: 2003, с. 29–34.

¹⁴ Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. 2-ге видання, доповнене. Київ: Академія, 2009, с. 128-129.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

— часто жінки формулюють свої бажання непрямо (кажуть «думаю...», «вважаю...»), навіть тоді, коли цілком переконані у своїй правоті), однак легше, ніж чоловіки, «вчитують» імплікатури (щоправда, іноді не ті, що насправді вкладені в комунікацію), що часто стає причиною конфліктів. Жінки очікують від чоловіків такого ж «вчитування», але чоловіки більш зорієнтовані на прямі прохання й вимоги, вони формулюють свої міркування значно категоричніше. Це часто стає причиною непорозумінь та конфліктів¹⁸;

— чоловікам притаманна однолінійність спілкування, зосередженість на одній темі. Розмовляючи, чоловіки не звертають уваги на те, що відбувається поруч і часто не реагують на репліки, що не пов'язані з темою бесіди¹⁹;

— чоловіки, чия самооцінка пов'язана з почуттям компетентності та володіння ситуацією, намагаються взяти на себе й контроль за перебігом спілкування. Їх комунікативній поведінці притаманне використання стратегій домінування, що особливо яскраво виявляється у спілкуванні з жінками²⁰;

— чоловіки виявляють велику схильність до монологу, вони люблять слухати самі себе. Вони висловлюють власну думку безапеляційно, більш категоричні у формулюваннях, а думки та твердження співрозмовників їх мало турбують. Тому їх манера спілкування більш конфліктна й агресивна. Жінки в цьому випадку більш поступливі та дбають про формування контакту із співрозмовником²¹;

— жінки легко відволікаються від основної теми та зісковзують на побічні. Так, починаючи розповідь, жінка довільно хапається за логічно необхідне в даному тематичному полі розмови слово, а воно дає імпульс для принципово іншої теми²²;

— у розмові жінки пріоритизують налагодження стосунків та контакту зі співрозмовником: вони винахідливі й мобільні у застосуванні

¹⁸ Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. 2-ге видання, доповнене. Київ: Академія, 2009, с. 128-129.

¹⁹ Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 109.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Ставицька Л. *Мова і стаття* // Часопис «Критика», Рік VII, число 6 (68). Київ: 2003, с. 29–34.

контактовстановлювальних засобів, легше «перемикаються», вловлюючи бажання й настрої співрозмовника, простіше входять у світ інтересів іншої людини, здатні виявити співчуття у найрізноманітніших вербальних та невербальних формах²³;

— у жінок більша комунікативна чутливість, ніж у чоловіків. Через особливі соціальні ролі, які формуються у жінки, від неї очікується велика соціалізація, комунікативна спрямованість на мовця і предмет розмови, дотримання етикетних норм і вихованість²⁴;

— жінки звертають більше уваги на психологічні моменти комунікативної ситуації, а чоловіки на когнітивні. Зокрема, експресія в комунікативній поведінці жінки більша: вона частіше плаче, зривається на крик, але вона також частіше і голосніше сміється²⁵;

— комунікативний настрої жінки більш соціальний і менш індивідуальний. Можливо, таке стереотипне уявлення збереглося від раніше існуючого низького соціального статусу жінки в суспільстві. Зважаючи на це, у жінок сформувалася вища соціальна мотивація досягти вищого статусу і зайняти більш гідне місце в суспільстві. Звідси й висока зацікавленість в розумінні тонкощів комунікації, адже все це істотно допомагає соціальній адаптації²⁶.

Отже, гендерні лінгвістичні маркери, як правило, базуються на комунікативних гендерних стереотипах — соціально сформованій системі уявлень про характерні способи спілкування чоловіків та жінок. Для виявлення таких уявлень у мовленні чоловіків і жінок необхідний аналіз стилів їхнього спілкування та їхньої мовленнєвої поведінки на різних рівнях мови.

Зокрема, на фонологічному, морфемному, лексичному й синтаксичному рівнях у жінок простежується їх емоційність та м'якість, у чоловіків — категоричність, впевненість й наказовість. Стили жіночого й чоловічого спілкування це також підтверджують, і крім того, вони також:

²³ Ставицька Л. *Мова і стаття* // Часопис «Критика», Рік VII, число 6 (68). Київ: 2003, с. 29–34.

²⁴ Крейдлин Г. Е. *Мужчины и женщины в диалоге I: Невербальные гендерные стереотипы* // Доклады международной конференции РГГУ. М.: 2014, с. 1-2.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

- виявляють чоловічу орієнтованість на інформації й жіночу увагу до атмосфери, тону й психологічних моментів розмови;
- підтверджують бажання жінок скорочувати дистанцію у комунікації, а чоловікам — підтримувати;
- акцентують на рисах жіночої соціалізованості та на постійній наявності певного рівня віддаленості у чоловіків.

1.2.1. Невербальна поведінка чоловіків і жінок

Гендерні комунікативні статуси мають значний вплив і на особливості невербальної поведінки. Відмінності між невербальною поведінкою чоловіків і жінок можемо найбільше простежити у використанні тих невербальних засобів, що входять до кінетичної системи. Це сукупність експресивно-виразних рухів (міміка, поза, жести, хода) і візуального контакту (погляду): напрямок погляду, його тривалість та частота контакту²⁷.

Цікаво, що саме невербальні засоби кінетичної системи є значущими для соціальної взаємодії, особливо для вияву свого ставлення, оцінки, емоцій тощо²⁸. Тому можемо припустити, що через їх значущість та близький зв'язок з емоційними станами, на невербальних засобах кінетичної системи позначилися гендерні стереотипи, що своєю чергою зумовлює різне їх використання у чоловіків і жінок та зміни у їхній невербальній поведінці.

Отже, насамперед варто розглянути гендерні стереотипи невербальної поведінки чоловіків і жінок, що стосуються кінетичної системи, зокрема міміки, пози, жестів, ходи й погляду.

Міміка: міміка чоловіків не настільки багата, як жіноча (зокрема через особливості вияву емоцій), під час спілкування вираз обличчя чоловіка майже не змінюється, тоді як жінка змінює його декілька разів (до прикладу, усмішку жінки

²⁷ Крейдлин Г.Е. *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. М.: Новое литературное обозрение, 2002. с. 43-45.

²⁸ Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 111.

використовують для вияву почуттів, емоцій та для встановлення контакту, чоловіки використовують усмішку для приховання справжніх, зазвичай негативних емоцій)²⁹;

Поза: у цьому випадку пози відображають найбільш узагальнений стереотип, що мова чоловіків — це мова домінування, а мова жінок — це мова підпорядкування³⁰ (чоловіки ніби намагаються зайняти максимум простору, продемонструвати свою значущість та розкутість, вони стоять з широко розставленими ногами й високо піднятою головою, руки під час чого можуть тримати в кишенях, у кріслі чоловіки зазвичай сидять розвальцем, а на стільці — розвівши коліна і нахилившись у бік співрозмовника тощо³¹ (протилежність жінки у цьому випадку виявляється через сидіння із зімкнутими колінами))³²; незважаючи на відкритість чи закритість поз, досить часто за допомогою них чоловіки та жінки маркують своє ставлення до співрозмовника (якщо жінка спілкується з приємною для неї людиною, її поза має явну фронтальну орієнтацію, і бічну орієнтацію до людини, яка їй неприємна; чоловіки ж у розмові з чоловіками, які їм нецікаві або неприємні, часто взагалі відхиляють тулуб у протилежний бік)³³;

Жести: жести у чоловіків та жінок зазвичай мають відмінності у формі реалізації, у чоловіків вони більш різкі та чітко виявлені³⁴; існують специфічні жести, зокрема чоловікам притаманні почісування потилиці, потирання рук або підборіддя, удар кулаком по столу³⁵, жінкам — привідкривання рота та прикладення вказівного пальця до нижніх передніх зубів або до підборіддя,

²⁹ Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 111.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Крейдлин Г. Е. *Мужчины и женщины в диалоге I: Невербальные гендерные стереотипы* // Доклады международной конференции РГГУ. М.: 2014, с. 5.

³³ Там само, с. 6.

³⁴ Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 111.

³⁵ Там само.

поправлення волосся³⁶; жести кулака та похитування вказівним пальцем виявляються у чоловіків і жінок по-різному: жінки рідше зводять пальці в кулак, ніж чоловіки, але вони частіше й інтенсивніше похитують вказівним пальцем, ніж чоловіки (чоловікові достатньо декілька разів похитнути вказівним пальцем, щоб виявити строгий намір заборони, жінка ж похитує пальцем довше й інтенсивніше)³⁷;

Хода: відмінності у ході жінок і чоловіків помітні в різних кутах нахилу корпусу тіла і в положенні таза (зокрема для жінок характерною є ходьба з похитуванням стегнами та коротші кроки)³⁸;

Погляд: як засіб невербальної комунікації, чоловіки застосовують погляд рідше, ніж жінки; тривалість погляду у чоловіків також менша (на 1-3 сек.), ніж у жінок (тривалий прямий чоловічий погляд вже є сигналом агресії, ненависті й бажання принизити)³⁹.

Отож, гендерні стереотипи позначилися на кінетичній системі у той спосіб, що, за певних умов, у межах її підсистем (зокрема міміки, пози, жестів, ходи й погляду) у невербальній поведінці комунікантів, в залежності від їх гендеру, простежуються характерні закономірності.

Окрім того, дослідники також виділяють загальні характерні риси невербальної поведінки чоловіків і жінок, що можуть стосуватися усіх або декількох кінетичних проявів. Так, відомий лінгвіст та спеціаліст у галузі невербальної семиотики Г. Крейдлін вважає, що положення жінки в суспільстві та стереотипні уявлення щодо її невербальної поведінки мають безпосередній вплив на її прагнення уникнути “санкцій” за девіантну невербальну поведінку (за не ту

³⁶ Крейдлин Г. Е. *Мужчины и женщины в диалоге I: Невербальные гендерные стереотипы* // Доклады международной конференции РГГУ. М.: 2014, с. 5.

³⁷ Ляленкова Т. *Мужчина и женщина. Особенности коммуникации: невербальное и речевое поведение мужчин и женщин*. 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/136502.html> (27.11.2021)

³⁸ Крейдлин Г.Е. *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. М.: Новое литературное обозрение, 2002. с. 90-92.

³⁹ Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації* // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 111.

позу, непристойний жест, хтивий погляд тощо). Як наслідок у жінок часто можна помітити скутість й обмеженість рухів⁴⁰.

Однак, провівши експеримент, Дж. Холл дійшла висновку, що жінки краще, ніж чоловіки висловлюють свої почуття невербально. У ході експерименту жінки частіше посміхалися, часто дивилися на партнерів та були об'єктами погляду. Зі співрозмовниками жінки перебували на коротших дистанціях, ніж чоловіки, але не намагалися “проникнути” в їхню особисту сферу. Жінки здебільшого намагалися контролювати свої пози й рухи тіла, віддаючи перевагу менш широким, відкритим, а більш складним і більш усвідомленим рухам і жестам, ніж чоловіки⁴¹.

З одного боку, така розбіжність засвідчує особливості невербальної поведінки кожної з культур та залежність типів комунікації від культур та регіонів, про що згадує й сам Г. Крейдлін⁴². З іншого боку, відмінності у висновках дослідників щодо невербальної поведінки чоловіків і жінок підтверджують той факт, що не завжди невербальна поведінка чи то жінки, чи то чоловіка має відповідати штучно створеним гендерним стереотипам. Цілком можливим і нормальним є активація й іншої невербальної поведінки або поєднання чоловічих та жіночих особливостей.

Так, у реалізації кінетичної системи, як сукупності експресивно-виразних рухів і візуального контакту, присутній гендерний аспект. Найбільше він виявляється у міміці, позі та жестах. Чоловіки та жінки свідомо й несвідомо відокремлюють себе від представників протилежної статі, застосовуючи ці невербальні засоби по-різному. Вони вважають, що реалізація форми невербальної поведінки протилежної статі (чоловіком жіночої чи жінкою чоловічої) є неприйнятною. Мімічні невербальні засоби чоловіки використовують не так активно, як жінки, проте пози і жести у вияві чоловіків зазвичай є більш сміливими,

⁴⁰ Крейдлин Г. Е. *Мужчины и женщины в диалоге I: Невербальные гендерные стереотипы* // Доклады международной конференции РГГУ. М.: 2014, с. 5.

⁴¹ Hall J. *Gender effects in decoding nonverbal cues* // Psychological Bulletin, Vol. 85. Washington: American Psychological Association, 1979, p. 845-857.

⁴² Крейдлин Г.Е. *Механизмы взаимодействия невербальных и вербальных единиц в диалоге. I. Жестовые ударения* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2007/materials/html/48.htm> (09.11.2021)

радикальними та спрямованими на досягнення результату, а не тільки задля комунікації, як це здебільшого відбувається у жінок.

Характерно, що крім кінетичної системи, багатими на маркери невербальної поведінки чоловіків і жінок є паралінгвістична, проксемічна й такесична системи. Паралінгвістична система — це вокалізації, тобто якості голосу, його діапазон, тональність⁴³. Проксемічна система містить у собі особливості організації простору і часу спілкування. Такесична система досліджує роль дотику в комунікативній ситуації⁴⁴.

Паралінгвістична система у цьому випадку виявляє такі ознаки: у чоловіків зазвичай нижчий тембр голосу, ніж у жінок⁴⁵ (але жінки нерідко використовують нижчий тембр, щоб надати строгості та імперативності своїм реплікам); у чоловіків зазвичай повільніший темп розмови, тривалі висловлення думки, паузи, що завдяки звучанню робить їхні репліки більш вагомими та ґрунтовними; незважаючи на стать, під впливом сильних емоцій голос у розмові тремтить, стає голосніше звичайного, доходить до крику, а в стані крайнього хвилювання “зривається” (але у жінок це проявляється частіше, ніж у чоловіків)⁴⁶;

У межах **проксемічної системи** характерним є те, що, на відміну від жінок, чоловікам не притаманно перебувати на близькій відстані один до одного, обійматися, а особливо цілуватися. Важливою особливістю дистанції у спілкуванні чоловіків і жінок є кореляція з їх зростом. У своєму експерименті М. Аргайл з групою оксфордських психологів підтвердив цей зв'язок, причому для чоловіків і жінок він виявився різним. Що вище чоловік, то ближче він підходить до співрозмовника, і навпаки, чим менший зріст чоловіка, тим далі він прагне

⁴³ Крейдлин Г.Е. *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. М.: Новое литературное обозрение, 2002. с. 26-29.

⁴⁴ Лабунская В.А. *Невербальное поведение (социально-перцептивный подход)*. Ростов: Изд-во Ростов. 1986. с. 5-35 // Цит. за: Козляковський П.А. *Соціальна психологія: Курс лекцій. Практикум. Хрестоматія // Невербальна поведінка: структура і функції*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. с. 207.

⁴⁵ Крейдлин Г. Е. *Мужчины и женщины в диалоге I: Невербальные гендерные стереотипы // Доклады международной конференции РГГУ*. М.: 2014, с. 4.

⁴⁶ Там само.

перебувати від свого співрозмовника. У жінок же дослідили прямо протилежну залежність. Автори експерименту пояснюють це тим, що в американському суспільстві склалася своєрідна культурна норма, що чоловік має бути високого зросту, а жінка, навпаки, мініатюрною. Тому люди неусвідомлено прагнуть відповідати цим нормам⁴⁷.

Серед маркерів невербальної поведінки, притаманним **такесичній системі**, можна виділити ті, що безпосередньо пов'язані зі стосунками чоловіка й жінки. Так, чоловік порівняно із жінкою проявляє більше ініціативи у використанні дотиків, він першим бере жінку під руку або за руку, обіймає її за талію, кладе руку їй на плече, а коли стосунки стають більш інтимними, першим цілує і переходить до інтимних дотиків і ласк⁴⁸. Характерно, що для жінок вкрай важливим є місце дотику, а для чоловіків спосіб (поплескати, погладити, пригорнути чи просто торкнутися)⁴⁹. Ба більше, жінки розглядають дотик як експресивну поведінку, з наміром передати душевне тепло, прихильність. Чоловіки ж розглядають дотик як інструментальну поведінку, найчастіше з наміром перейти до більш інтимних стосунків⁵⁰.

Отож, у межах цих трьох систем, паралінгвістична система найбільше виявляє неконтрольовані людиною фізіологічні параметри, такі як, до прикладу тембр голосу. На відміну від чоловіків, проксемічна система має активніше застосування у жінок, у той час, як такесична система вже стає характерним “знаряддям” чоловіків.

Висновуємо, що гендерна маркованість виявляється у гендерних стереотипах, які стосуються невербальних засобів. Характеристики невербальної поведінки чоловіків і жінок відрізняються далеко не тільки через фізіологічні особливості, а найчастіше через сформовані суспільством гендерні стереотипи.

⁴⁷ Argyle M., Dean J. *Eye-Contact, Distance and Affiliation* // *Sociometry*, Vol. 28, No. 3. Washington: American Sociological Association, 1965, p. 289-304.

⁴⁸ Крейдлин Г. Е. *Мужчины и женщины в диалоге I: Невербальные гендерные стереотипы* // Доклады международной конференции РГГУ. М.: 2014, с. 6.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Ильин Е. П. *Психология общения и межличностных отношений*. СПб.: Питер, 2009, с. 189.

Дуже часто цей вияв є несвідомим, що свідчить про глибоку закоріненість відповідної моделі поведінки та відсутність варіативності. Однак, хоч і такий спосіб невербальної комунікації є поширеним, ми не можемо цілковито стверджувати про неможливість чоловіка чи жінки застосувати невербальний засіб, що більше характерний протилежній статі. Така невербальна поведінка просто виходитиме за межі нормативності та стереотипності.

1.2.2. Невербальна комунікація та невербальна поведінка

Ключовим аспектом дослідження невербальної семіотики є правильне розрізнення та застосування термінів “невербальна комунікація” та “невербальна поведінка”. Далеко не всі дослідники розмежовують ці поняття, що погіршує розуміння їхніх вислідів, а деколи й викликає суперечності.

Важливо розуміти, що невербальна комунікація є більш загальним поняттям. Поняття невербальної комунікації охоплює всі аспекти комунікації, які виражаються без використання мовлення. Особливості голосу, інтонація, погляд, міміка, жести, пози, хода і т.п. потрапляють у сферу компонентів комунікаційної системи⁵¹. За Ф. Бацевичем невербальна комунікація є взаємодією між учасниками спілкування з використанням вищезгаданих невербальних засобів⁵².

Натомість невербальна поведінка є більш культурно-зумовленим та індивідуальним поняттям. Як форма комунікативної поведінки, невербальна поведінка є конкретним виявом невербальних засобів індивідом, їх реалізація⁵³. Вона містить у собі сукупність норм і традицій, які регламентують організацію

⁵¹ Reber A. *The Penguin dictionary of psychology*. London; New York: Penguin Books, 1995, p. 498.

⁵² Бацевич Ф. С. *Словник термінів міжкультурної комунікації* / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Київ: Довіра, 2007, с. 84.

⁵³ Тумина Л. Е. *Педагогическое речеведение. Словарь-справочник. Изд. П 24 2-е, испр. и доп.* / Под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской; сост. А. А. Князьков. М.: Флинта, Наука, 1998, с. 117.

спілкування із застосуванням невербальних і паравербальних засобів⁵⁴. Більш того, невербальна поведінка формує таку соціально обумовлену систему взаємодії, в структурі якої переважають мимовільні, неусвідомлювані комплекси рухів, що демонструють особистісну неповторність людини⁵⁵.

Таким чином, невербальне спілкування є незалежним, це просто акт, який не враховує зміни в залежності від індивіда. Однак те, у який спосіб та у межах якої невербальної культури відбувається невербальне спілкування вже формує невербальну поведінку. І саме у невербальній поведінці ми можемо простежити характерні гендерні риси та відмінності.

⁵⁴ Бацевич Ф. С. *Словник термінів міжкультурної комунікації* / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Київ: Довіра, 2007, с. 136.

⁵⁵ Лавриненко В. Н. *Психология и этика делового общения: Учебник для вузов. 4-е изд., перераб. и доп.* М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005, с. 239.

РОЗДІЛ II

НЕВЕРБАЛЬНИЙ ВИЯВ ЕМОЦІЙ У ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК НА ПРИКЛАДІ ФЕМІНІСТИЧНОГО ДИСКУРСУ ПИСЬМЕННИЦЬ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ ТА СОФІЇ АНДРУХОВИЧ

Беручи до уваги зв'язок особливостей гендеру та невербальної поведінки чоловіків та жінок, можемо стверджувати про існування зв'язку також і між емоціями та гендером комунікантів. Адже саме емоція, як правило, спричинює конкретну невербальну поведінку. Саме емоція є основою, від якої твориться той чи інший невербальний знак, а не похідною від невербальної поведінки. Варто зауважити, що у цьому випадку невербальне повідомлення також відіграє велику роль. Воно є тим засобом, за допомогою якого нам значно легше (а в деяких випадках це взагалі єдиний спосіб) правильно розпізнати, "відчитати" емоційний стан чи окрему емоцію мовця.

Якщо звертати увагу на загальні особливості, то основним є те, що жінки вважаються більш емоційними, ніж чоловіки. Під впливом гендерних норм виокремились певні групи емоцій, що їх "приписують" зокрема жінці або чоловікові, де протилежність неприйнятна. Сприйняття та вияв окремих емоцій також відбувається по-різному відповідно до гендеру, однак далеко не в усіх випадках. Для детального аналізу зв'язку між гендером, невербальною поведінкою та емоціями у практичній частині дослідженні використана система вияву базових емоцій американського психолога, спеціаліста в ділянці психології емоцій, П. Екмана, а саме: радості, здивування, печалі, страху, гніву та відрази⁵⁶.

2.1.1. Кінетична система, базова емоція *радість*

⁵⁶ *Вербалізація позамовних засобів у вираженні емотивних станів (на матеріалі текстів Ольги Кобилянської) / Серняк І. В.; наукова керівниця: Ясіновська Оксана. – Львів: УКУ, Гуманітарний факультет, кафедра філології, 2021, с. 16.*

Невербальні засоби, що репрезентують емоцію радості у текстах О. Кобилянської («Природа»⁵⁷, «Некультурна»⁵⁸, «Valse melancolique»⁵⁹, «Вовчиха»⁶⁰) є доволі очевидними. Найчастіше ця емоція виявляється сміхом, усмішкою та, відповідно, характерним положенням губ. Кількісно такі вияви радості переважають у жінок, вони сміються більш відкрито й невимушено, ніж чоловіки. Крім того, через інтенсивність вияву емоції, у жінок значно легше її розпізнати:

1) — *Ви знов у ліс, Параско? — кликне не раз чорний циган і блисне на неї своїми очима з-під капелюха. — Кого шукаєте?*

А вона сміється.

— *Золото! — каже. — Золото? Не золотого? — Ба золотого, золотого! Я й забула, бадіко,— і розсміється ще більше.* [2, с. 75]

2) *Оце, коли я стеремкочу на нього, як мені забагато дзвякотить; а не я! — І розсміялася вже м'яким сміхом.— Хто би був дурний боятися!* [2, с. 86]

3) — *Чого вам мене? — Дай вогню до люльки! — А ваш кремій де? — Загубив... — А мій у воду упав! Він закляв надоліні, а я розсміялася.* [2, с. 87]

У чоловіків же радість виявляється не так явно (приклад 4, 5), однак у деяких випадках це трапляється і в жінок (приклад 6). Дуже інтенсивний чоловічий сміх може свідчити про те, що у них дійсно великий ступінь радості й вони знаходяться з близькими людьми (приклад 7), або про те, що їх сміх викликаний самовільно (приклад 8):

4) *При тих його словах його рот поширився, і по добродушнім молодім лиці промайнуло мов сонце.* [2, с. 189]

⁵⁷ Кобилянська О. Ю. *Повісті; Оповідання; Новели* / Вступ. Ст., упоряд. і приміт. Ф. П. Погребенника; Ред. тому І. О. Дзеревін. К.: Наук. Думка, 1988, с. 432–452.

⁵⁸ Кобилянська О. Ю. *Новели*. Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1952, с. 73–106.

⁵⁹ Там само, с. 106–146.

⁶⁰ Там само, с. 179–243.

5) — *Ти б пішла в кукурудзу, Сандо, та й намикала бур'яну пацятам (зміна теми),— сказала і, звертаючись до молодого Савки, спитала: — Скільки ви берете за роботу короткого китарика?*

— *Зі своєї шкіри й шовком вишиваного?— спитав Савка, і його очі засвітилися.— Пошити вам, пані Жмут? [2, с. 188]*

6) *По ній було видно, що була урадувана, хоч не виявила цього словами. Здавалося, не вміла висказувати почувань словами, і ми могли хіба по її очах бачити її задоволення. Ті очі окинули нас вогким вдячним блиском, а відтак спустила їх скоро, мов засоромилася свого зворушення, викликаного щирим виступом артистки. [2, с. 123.*

7) — *Овва, Сандо,— сказав,— сховай собі за крайку, що знаєш, а я тобі скажу, що я знаю. Мама пішла до Михайленків, щоб дали свою Гафійку за Миколу. Така мама, як наша. Що, зле знаю?*

Санда стояла мов укопана. Розумом вона вдалася більш до батька, й велике гадкування не було її звичаєм.

— *Може, й так, Юзьку, може... гадаєш, її дадуть за Миколу?*

Юзько зареготався.

— *Такі багачі, як вони, дадуть за "поляка"... з одною фальчею? Най мама пожде трохи. Сама Гафійка не схоче, а вже її старі... Лиш сміх піде селом. Та й хто схоче таку тещу, як мама? Ти кажеш, що знаєш маму? [2, с. 205]*

8) *Він засміявся свавільно. Та, що йшла наперед нього, оглянулася перелякана. [3, с. 438]*

Однією з особливостей емоції радості є також те, що вона може виявлятися декількома невербальними каналами одночасно, до прикладу, через міміку та поведінку очей. Використання лише окулесичного каналу також можливе, але це трапляється рідко. Знову ж таки, можемо помітити меншу інтенсивність емоції радості у чоловіка.

9) — *Як ви можете ні з цього ні з того приймати до себе чужого чоловіка в хату?— спитала пані з переляком.— І не страшно вам? Сама-одніська жінка, як ви, а й не можна вже така...*

Її очі запалали, і веселий усміх пробіг її лицем.

— Гей, гей, саміська жінка! Або я в парі прийшла на світ, щоб сама боялася? — відповіла.
[2, с. 99]

10) — Ти б пішла в кукурудзу, Сандо, та й намикала бур'яну пацятам,— сказала і, звертаючись до молодого Савки, спитала: — Скільки ви берете за роботу короткого китарика?

— Зі своєї шкіри й шовком вишиваного? — спитав Савка, і його очі засвітилися.— Пошити вам, пані Жмут? [2, с. 188]

Крім того, враховуючи те, що емоція радості провокує сміх, комуніканти можуть вдаватися до його приховання та зменшення інтенсивності прояву (приклад 11), однак це не завжди у них вдається (приклад 12). Хоч у відповідних контекстах О. Кобилянської натрапляємо тільки на жіночу невербальну поведінку, ми не можемо виокремити явні гендерні особливості.

11) Вона весь час дивилась на нього уважно. Коли перестав оповідати й через хвилику ще й закрив "панів" у долині, вона **потиху засміялася**.

— Чого ти смієшся? Тут цілком не до сміху!

— Треба тобі розуміти справу, чоловіче, — сказала поважно. [3, с. 439]

12) — Се що інше. Се щось таке, чого я можу хотіти або не хотіти. Мені не подобається цілком ні один. Я велика багачка! Я всіх маю в руках.

— Саме так, як я дівчата в селі, — вигорив гордо й більше мовби сам до себе. — І я багач: наші люди кажуть "найбільший багач". Усі дівчата гинуть за мною.

Вона засміялася. [3, с. 439]

У тексті С. Андрухович «Фелікс Австрія»⁶¹ спостерігаємо доволі схожі особливості вияву емоції радості через кінетичну систему. Так, у жінок-героїнь С. Андрухович, як і у жінок-героїнь О. Кобилянської, емоція радості виявляється

⁶¹ Андрухович С. Ю. *Фелікс Австрія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1loeMm9_sUqdY3KZRvKs6jG7h9fOcR1EX/view?usp=sharing (07.05.2022)

інтенсивніше й відкритіше, ніж у чоловіків. Крім того, йдеться не тільки про різні ступені інтенсивності у межах однієї підсистеми, як до прикладу дуже виразний сміх у жінки (приклад 13) та ледь помітна посмішка у чоловіка (приклад 14). У межах кінетичної системи є певні підсистеми, як от жестикуляція, які чоловіки майже взагалі не використовують для вияву радості, але це цілком природно для жінок (приклад 15).

13) *«Я до вас прийшов, Аделю. Мені треба з вами поговорити», — каже отець Йосиф. А я не розумію. Він прийшов до Адели? Йому треба з нею поговорити? Ні, не розумію. Аделя регоче, як дівчинка. Така свіжа шкіра. Зуби-перлини. Ямочки на щоках. Вона поспіхом скидає одяг мені в руки, обома руками бере долоню отця Йосифа і тягне до салону. «Ходімо, ходімо, отче. Покваптеся». [1]*

14) *Перед десертом Петро запрошує Аделю до танцю — і вони кружляють павільйоном, як опале листя. Петро дивиться на дружину з серйозним виразом, Аделя тим часом закидає голову і дзвінко сміється, ніби він розповідає їй подумки якісь анекдоти. Отець Йосиф спостерігає за ними, ледь посміхаючись. [1]*

15) *«То ходіть сюди, до кухні, — весело махнула рукою Іванка. — Добре, що принесли якусь провізію, бо я, правду кажучи, не хотіла йти на ринок, не мала охоти. Чекала, аж отець Йосиф, може, щось би приніс». [1]*

Як і в текстах О. Кобилянської, чоловіки у тексті С. Андрухович можуть відкрито сміятися, якщо ступінь радості насправді великий і вони знаходяться поруч з близькими людьми:

16) *«А ти тільки й думаєш, як би мене вижити», — шепочу я, шпурнувши жменю черешневих кісточок у воду, що підходить у рівень із танком. «Ая, Стефцю, — сміється він. — Хто ж мені тоді готуватиме суфлети і начинюватиме риби, які падають крізь діри в стелі? Ти ж мене не покинеш на Аделю! Я ж тоді з голоду помру!» [1]*

Зважаючи на різноманітні вияви емоції радості у кінетичній системі, текст С. Андрухович є у певний спосіб особливим. У ньому трапляються нехарактерні випадки. До прикладу, посмішка є короточасним виявом. Але у наступному контексті вона не сходить з обличчя комунікантки навіть після того, як ситуація навколо змінюється до більш негативного тону порівняно зі звичайною дружньою бесідою:

17) «Знову не вдається оживити мрамур, Петре?» — запитала я, знаючи, на що наражаюсь.

Петро так глянув на мене, що я аж спітніла. Але посмішка не зникла з мого обличчя. Не так легко мене налякати, Петрику, ні. [1]

Далі можемо спостерігати фальшивий вияв радості у жінки, що їм непритаманно. Зазвичай саме чоловіки у багатьох ситуаціях або приховують емоцію, або імітують іншу. Варто звернути увагу на те, як це відчуває авторка. Вона акцентує на цьому моменті та принагідно використовує словосполучення “видушила з себе стриману посмішку”, адже для чоловіків це більш характерно й проходить мимовільно (опис не потребує аж такого акценту), а для жінок така невербальна поведінка є рідкістю та потребує певних зусиль.

18) Іванка намагалася нас якось розмістити, але перший же стілець, на який вона всадила Аделю, виявився зламаним — ніжка вивернулася, тож Аделя так і полетіла на долівку, піднявши хмару куряви, а рукою утрапивши в якесь масне неподобство.

Іванка забігала, заметушилась, заламуючи руки, поки я допомагала Аделі підвестись, обтріпувала її сукню і допомагала відмити, наскільки можливо, долоню.

«Може, вигідніше буде посидіти на терасі?» — мало не плачучи, запитала Іванка.

«Ми вже собі, мабуть, підемо, — Аделя навіть спромоглась видушити з себе стриману посмішку, — не хочемо їмості завертати голови». [1]

Крім того, С. Андрухович заторкує ще одну цікаву та поширену особливість жіночої невербальної поведінки, яка стосується як і негативних, так і позитивних емоцій. Йдеться про те, що жінкам притаманна дуже контрастна й швидка зміна

емоцій та настрою у межах невеликого проміжку часу. При чому вони можуть виявляти декілька розбіжних емоцій одночасно (плач, посмішка, очі сяють).

19) Спочатку я нічого не можу розгледіти: кольорові скельця — це вам не звичні вікна, до того ж, день сірий, небо захмарене, від вітру сльозяться очі. Але врешті, крізь блідо-блакитний шматочок у формі зірки я бачу їх обох: вони обіймаються.

Аделя обвиває отця Йосифа руками навколо шиї, притиснувшись до нього всім тілом. Її обличчя заховане у нього на грудях — і я точно знаю, як їй пахне зараз ладаном.

Рука отця Йосифа гладить її по волоссі. Вираз його обличчя сповнений ніжності і турботи. Його губи ворухаються — він говорить прекрасні слова. Її тіло здригається. Вона ридас! Ось вони нарешті послаблюють обійми, відступають на крок одне від одного. Тепер можна розгледіти й Аделине обличчя: заплакане, вологе від сліз, сльози продовжують котитись щоками — але вона посміхається, її очі сяють. Вона аж не тямиться від щастя. [1]

2.1.2. Кінетична система, базова емоція здивування

Здивування — це одна з тих емоцій, яка приховується чоловіками та навіть мимовільно виявляється непомітно. У жінок же невербальна поведінка, пов'язана з емоцією здивування, є активною та відкритою. Випадки у контекстах О. Кобилянської це підтверджують. Найчастіше у комунікантів задіяні очі та ділянки обличчя навколо них:

20) — Знаємо. Волох! Се той, що купував людям пиво, коли хотів, аби його вибрали на бурмістра, і говорив людям, що він їх брат.

— Брат? — спитала, прижмурюючи очі.— А чому тепер не брат, коли вибрали другого? [2, с. 77]

21) — І що ще казала? — звернулася до старої.

— Казала, що прийде за два дні й поговорить із паннами.

— А більше нічого?

— Ні. Ага, казала ще: "Тут красно; промовляє до душі..."

Ганнуся отворила широко очі:

— "Промовляє до душі!"— повторила.— Диви, диви... артистична атмосфера зворушила її, але вона... як вона була убрана, Касунечко, як? — усміхнулася свавільно... [2, с. 115]

22) Я оповіла артистці те, що вона мені оповідала про свою любов.

— Се щось цілком без сильних акцій, — **замітила та, підносячи здивовано брови вгору.** — Правду сказавши, я надіялася чогось бурливішого... [2, с. 137]

23) Коли б обернулася!.." Вона обернулася. **Саме в тій хвили обернулася перший раз сього вечора й глянула мені просто в очі. Великим, здивованим, майже допитливим поглядом...** [2, с. 117]

24) — Що ти кажеш, що? — вибовтнула.— Тоте насіння, пустоту тому, що з своєю мамою в війні офіцерам обіди варила? Що ти кажеш, дурню, що?.. Але...— тут вона ввірвала, побілівши по самі уста. В руках мала горнець, а верх нього миску з сиром, і мусила стриматись, щоб не впав.

— Кажу,— відповів Юзько сухо.

— Що кажеш? — скричала, ставлячи все в кухні на стіл.

Санда з дива і чуда аж руки з тіста вибрала та й отворила рот, їй тридцять до кінця доходило. [2, с. 229]

25) — Ви мені таке говорите? — скрикнула.— Я пішла, а за мною пішов і міх кукурудзи. Ви всі були дома... так пильнували хати? Колодка від комори на поді розірвана, і стокілевий міх, той найкращий із червоним і зеленим пасмом, що в нім були найкращі кукурудзи, щез! Шукайте злодія! — крикнула роздертим голосом і з піднесеним п'ястком.— З хати мені забирайтеся! Я доти їсти не дам, доки мені з кукурудзою не буде на місці.

Сини повставали й поглянули один на одного. [2, с. 191]

У контекстах С. Андрухович простежуються схожі особливості невербальної поведінки чоловіків та жінок, що стосуються емоції здивування. Так, у чоловіків здивування зазвичай має дуже легкий та ледь помітний прояв, натомість у жінок він сильний.

26) *«Оце періщить! Як тут не згадувати про сорок днів Великого потопу і про Ноїв ковчег», — тихо мовив священик. А тоді, ніби згадав запитання Аделі, здивовано зиркнув на неї, знизав плечима і сказав: «Та нічого не змінилося, Аделю. Нічого не змінилося». [1]*

27) *Доктор розгублено зіжмакує свій нічний ковпак і тре ним потилицю. Переводить погляд із мене на сестру Аполінарію, тоді — на Аделю, і знову зупиняється на мені. Я тільки на секунду витримую його погляд. Рівно на секунду — я чую цокання «тисота».*

Доктор Ангер лунко ляскає себе по лобі.

«Ну я старий розтелепа!» — ми всі троє здивовано витріщаємо на нього очі. [1]

28) *На крик прибіг Петро. «Які коштовності, серце?» Вона закотила очі — мовляв, чого чіплятись до таких дурниць. Врешті процїдила: «Зник мій гребінець для волосся з цікадою».*

Я аж остовпіла.

«Аделю, хіба ти не пам'ятаєш, що віддала його мені?»

Аделя витріщилась на мене зі страшним здивуванням. [1]

29) *Іванка ніби відчула нашу скептичну увагу, звернену до неї, стріпала з себе розімлілість і просто тут, за цим самим столом, сидячи навпроти нас, випростала руки догори і смачно за ними потягнулась, примружившись і захрумкотівши кістками.*

Моя бідолашна Аделя на якусь частку секунди аж перестала жувати. Витріщивши очі, вона повністю завмерла, мов пришпилений до альбомного аркуша метелик — я бачила, я чула і знала, що коліщатка, завдяки яким обертався її світ, натужно закресали іскри і заскреготали. Але наступної миті рівновагу було відновлено — тільки очі Аделині так і залишались ще певний час неприродно широко розплющеними. [1]

Окрім загальних особливостей, чоловіки, в залежності від характеру особистості, воліють приховувати емоцію здивування і не виявляти її явно. Характерно також те, що вони переводять своє здивування і в інші емоції, як зацікавленість чи приємне враження. Це теж відбувається з метою приховання основної та правдивої емоції — здивування.

30) *...Аделя стоїть наді мною, дивиться незмигтно, міцно зціпивши зуби, і розтирає долоню.*

«Та як ти смієш...» — сичить на мене, і щоким її починають так невластиво палахкотіти.

Петро тим часом вказує Торнові на вихід.

«Панові вже час. Вже достатньо набулися, — каже він. — і А якщо пан буде впіратись, доведеться звернутись по допомогу до коменданта поліції, прошу пана».

Торн — який намагається приховати здивування від побаченого — зацікавлено роздивляється нас із Аделею. [1]

2.1.3. Кінетична система, базова емоція печаль

Емоція печалі є однією з найчастіших емоцій, які використовують персонажі О. Кобилянської. Це зумовлено загальним настроєм її текстів та епізодів, на зображенні яких авторка робить акцент. Беручи до уваги кінетичну систему, найповніше та найінтенсивніше емоцію печалі у межах цієї системи виявляють жінки. Вони не воліють припиняти своє виявлення печалі, однак часто використовують жест закритого долонями обличчя, щоб приховати сльози — найпоширеніше вивільнення емоції печалі (сльози як окрему невербальну поведінку ми не розглядаємо, адже це екстралінгвістичний канал, гендерні впливи на який майже відсутні). До того ж така невербальна поведінка може доповнюватися і характерною позою, коли під впливом емоції печалі та сліз, людина сідає, ставить обидві руки на коліна й опирає на них голову.

31) Надворі так гарно, надворі так ясно, стіни біліють, ясніють проти місяця, що стояв так спокійно й велично на голубому небі, мов приглядався з височині дрібничкам дитячим... Довкола пахло звезеним збіжжям, десь здалека клекотіли жаби, ще далі обзивалась собака... а тут... а тут...

Зоя сіла на призьбу, сперла голову в обидві руки й заплакала. [2, с. 201]

32) — За нічим уже мені не жаль, Касандро, за нічим. Я вже давно все забула. Забула, що була молода, що йшло через серце, і багато дечого такого, що велося в житті, забула. Лиш одно плаче в мені, жінко, і того я не можу втихомирити в собі — се те, Касандро, що по смерті мого тата мама... жалувала мені купити чорну жалібну спідницю й чорну хустину на голову...

І опускає нараз із рук шитво, закриває лице спрацьованими долонями і гірко ридає. [2, с. 243]

33) — *Що значить гордість у порівнянні до любові? — спитала я.*

*Тоді вона пристрасним рухом сховала лице в долоні й простогнала майже розпучливо:
— Всюди те саме!.. Всюди те саме!.. [2, с. 133]*

Емоція печалі безперечно належить до переліку тих емоцій, які чоловіки воліють приховувати, а жінки — виявляти. Особливу увагу слід звернути на те, що існує і пасивний вияв печалі, який притаманний і чоловікам, і жінкам. Однак навіть у випадку пасивного вияву можемо простежити відмінності між жіночою та чоловічою невербальною поведінкою. У чоловіків пасивний вияв печалі зазвичай не виявляється невербально, це переважно внутрішнє відчуття. Натомість у невербальній поведінці жінок можна легко помітити навіть пасивний вияв печалі. Найчастіше для цього вони використовують окулесичні канали:

34) — *Як виглядала з лица? — питала я, відчуваючи потребу боронитися.*

— Або я знаю? Яюсь так собі. Негарна. Лице змарніле, зі смутними очима... [2, с. 114]

35) — *З чого у вас нога слаба. Параско?..— спитала пані, розцікавлена оповіданням гуцулки.*

Вона зморщила на одну хвилю чоло.

— Та се той проклятий винен,— сказала, не підносячи понурого погляду. [2, с. 91]

Подібну невербальну поведінку, викликану емоцією печалі, спостерігаємо також у персонажів С. Андрухович. Чоловіки прагнуть приховати, що вони відчувають печаль, тому інтенсивні невербальні вияви цієї емоції їм не притаманні. Однак, що стосується пасивного вияву печалі, С. Андрухович, на відміну від О. Кобилянської, зображає це й невербально, а не опирається тільки на внутрішнє пережиття емоції. У таких випадках С. Андрухович найчастіше застосовує окулесичний канал комунікантів у своєму тексті. Їх очі стають печальними та темними, згодом можуть накочуватися сльози.

36) *Сумовито зітхнувши і наповнивши свої темні очі вологою, Торн продовжував говорити майже пошепки: «Я так потерпаю за нього!...» [1]*

37) *«Що це ти — на ціле військо напекла?»
«Це для в'язнів. Нехай у них теж нині буде свято. Я чула тої неділі, як вони співали».
Він розчулено поглянув на мене. Очі його волого блищали. Уста розтулились, готові от-от вимовити щось важливе, але він тільки глибоко зітхнув і похитав головою. [1]*

38) *Навіть Петро, який дотепер зберігав іронічний вираз обличчя, здається, зворушився від цієї промови. **Він витер рукавом очі, дбаючи, щоб ніхто не побачив його непроханих сліз.*** [1]

Жінок же характеризують дуже інтенсивні вияви печалі, які майже завжди супроводжуються плачем — невербальною складовою екстралінгвістичної системи. Це зі свого боку впливає на вигляд та поведінку очей, що вже стосується окулесики та кінетичної системи.

39) *Йосиф розгубився.
Я дивилась на нього з відчайдушним благанням і розпачем. По щоках і далі котилися сльози.* [1]

Крім того, можемо виділити й інші зміни невербальної поведінки, що стосуються кінетичної системи. Ридаючи, комунікантки також прагнуть захвати свої очі — вперти кудись голову або закрити їх руками, щоб стримати плач. Ці зовнішні методи поширено використовуються, але є майже безрезультативними.

40) *Я видерла з зачіски шпильки — і коси розлетілись позаду мене хвостом комети. Наступної хвилі я лежала під сходами, у калюжі нашої з Аделею нічної водиці. Аделя затулила вуха руками й заплющила очі. А я вила і вила, а тоді голос мій обірвався, і я гірко заплакала.* [1]

...

Я вперлась чолом у мокру підлогу, накрила потилицю долонями і глухо ридала, кусаючи губи.
Солодко і нестерпно пекло всередині.

41) «Чому, отче?»

«Бо я знаю, як ти тяжко гаруєш у своїх господарів, і не можу дозволити, щоб працювала ще в мене! За працю людина мусить отримувати винагороду. Я заплачу тобі за все, що ти зробила». Я знеможено осідаю на стілець.

«Стефо, тобі погано?»

Я починаю плакати. Сльози заливають мені обличчя. Намагаюсь стримати їх руками, але вони порскають крізь пальці — рясні і гарячі, і такі густі, як кров.

Це триває страшенно довго. Я нічого не можу з собою вдіяти. [1]

2.1.4. Кінетична система, базова емоція *страх*

У текстах О. Кобилянської («Природа»⁶², «Некультурна»⁶³, «Valse melancolique»⁶⁴, «Вовчиха»⁶⁵) герої відчують страх через побоювання потенційної небезпеки, коли вони перебувають в загрозливій для життя ситуації та можуть зазнати реальної шкоди. Загалом, емоція страху є більш характерною для жінок, ніж для чоловіків. Але це тільки тому, що в мисленні жінок існує більше причин та подразників для пережиття цієї емоції та відчуття потенційної небезпеки. Отож, жінки, які перебувають в напруженій ситуації частіше будуть перевіряти все навколо та переконувати себе, що вони в безпеці — будуть оглядатися назад, прислуховуватися та видивлятися загрозу. Це, звісно, відбувається також і в чоловіків, але кількість подразників, тобто потенційних загроз, у їх сприйнятті значно менша.

42) Він засміявся свавільно. Та, що йшла наперед нього, *оглянулася перелякана*.

— Куди ти йдеши? — запитався і зрівнявся з нею.

— У ліс. [3, с. 438]

⁶² Кобилянська О. Ю. *Повісті; Оповідання; Новели* / Вступ. Ст., упоряд. і приміт. Ф. П. Погребенника; Ред. тому І. О. Дзеревін. К.: Наук. Думка, 1988, с. 432–452.

⁶³ Кобилянська О. Ю. *Новели*. Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1952, с. 73–106.

⁶⁴ Там само, с. 106–146.

⁶⁵ Там само, с. 179–243.

43) *Вона оглянулася полохо: чи се та сама сторона, котру вона так добре знала?* [3, с. 441]

44) *Вона знов оглянулася тривожно... ще ніколи не здавалось їй так дико й самотно; буйна зелень лісу, бачилося, задушить її.* [3, с. 441]

45) *Коли виходила з лісу — не дай, боже, нікому дожити такого — і обглянулася вперше в його глибінь...* [2, с. 95]

46) *Підстаркувата вже Зоя швидшим кроком ішла дорогою, що стелилася полем, і від часу до часу оглядалася, чи не йде хто за нею.* [2, с. 183]

Окрім того, можемо брати до уваги також і той етап, коли людина вже переконана в існуванні того, що провокує страх. Тоді жінки відчують його дуже інтенсивно, і це проявляється у їх невербальній поведінці, яка в таких випадках не є під контролем людини взагалі.

47) *Нею аж стрясло щось... ноги почали теліпатися... а з самого серця її підійшло щось аж до голови, щось страшне.* [2, с. 96]

48) *Так, як стояла в кімнаті, простоволоса, вибігла на подвір'я. Та коли опинилася зо п'ять кроків перед звіром, і він саме тоді почав ставати дуба, вона так налякалася, що під нею задріжжали коліна, й вона поблідла.* [3, с. 434]

49) *Вийшла, станула та й остовпіла. Що перед нею? Перед нею знов ліс. Той самий ліс, що його минула, темний, широкий, розрослий навіки, а тихий!* [2, с. 93]

Ситуації, коли неможливо стримати страх та проконтролювати цю емоцію, також трапляються у чоловіків. Але у їх невербальній поведінці, вияв страху не є сильно помітним та інтенсивним, він зазвичай пов'язаний з рефлексами та фізичними особливостями тіла.

50) *"Мусиш мене шукати!" — почув він раптом туй коло себе. І здригнувся та й перестав рубати. Майже в тій самій хвилі повторилися слова: "Мусиш мене шукати!"*

Так, се був її голос... її голос!

Поки міг спам'ятатися, затріщала й захиталася смерека і, падаючи, мало не захопила його, якби був у свій час не скочив набік. Він налякався, як ніколи в житті, і все волосся стало йому догори. [3, с. 450]

Не можемо ствердити, що С. Андрухович відображає емоцію страху у невербальній поведінці персонажів її тексту так само як О. Кобилянська. Так, мабуть, загальні гендерні особливості вияву цієї емоції теж враховуються, як от більша поширеність емоції страху у жінок, ніж у чоловіків, адже контекстів, які б зображали чоловіка, що переживає страх взагалі немає. Однак, конкретні ситуації та невербальна поведінка відрізняються від тих, які трапляються у текстах О. Кобилянської. До прикладу, С. Андрухович передає емоцію страху через міміку героїнь імпліцитно. Ми не можемо достеменно знати що саме "страшне" було прочитане на її обличчі, та як саме виглядала "тінь дитячого переляку", але можемо це відчутити та зрозуміти, що міміка героїні в той момент змінилася різко протилежно:

51) *Аделя, очевидно, прочитала щось страшне на моєму обличчі, бо раптом безтурботна посмішка затремтіла і з-за неї виступила тінь дитячого переляку. В очах заблищали сльози. [1]*

Далі можемо спостерігати доволі поширений вияв страху, коли його джерело можна побачити й воно явне. Часто комуніканти воліють відвернутися, заплющити очі та не бачити цього подразника, бо дивлячись на нього відчують сильний страх. Знову ж таки, у жінок більша кількість подразників, які провокують таку невербальну поведінку, тому, відповідно, ми можемо частіше спостерігати вияви емоцію страху саме у них, а не в чоловіків.

52) *Я бачу, що пані Фестенбургівій зле: вона відвернула голову, сперлась чолом на руку і заплющила очі. Глядачі закривають долонями обличчя, скрикують і хапаються за груди. [1]*

2.1.5. Кінетична система, базова емоція *гнів*

Гнів — це найпоширеніший емоційний стан комунікантів у текстах О. Кобилянської. Причини виникнення та невербальні прояви цієї емоції є дуже різноманітними. Характерним є те, що гнів майже притаманний і чоловікам, і жінкам. Однак, агресивні вияви гніву — це те, що зустрічається частіше у чоловіків, а оминається жінками.

Певні невербальні засоби, які виникають внаслідок гнівного емоційного стану, проявляються самовільно, і майже не контролюються ні жінками, ні чоловіками. Це дозволяє стверджувати про відсутність у такій невербальній поведінці відмінностей, які залежать від гендеру. Найпершим доказом цього можуть слугувати шкірні реакції. Цікаво, що під впливом гніву деякі люди червоніють, їх голова наповнюється кров'ю, при чому люди, які схильні уникати конфліктів, зазвичай бліднуть. Це пояснюється тим, що при гніві у перших виділяється значна кількість гормону агресії — норадреналіну, а у других — адреналіну, який звужує судини та спричиняє поблідіння⁶⁶.

53) *Мені спалахнула кров у лице, — я засоромилася і розлютилася. Ніколи не відчула я жодної заподіяної мені Ганнусею прикрості так сильно, як у тій хвили перед сею незнайомою, що звернулася, як видко було з її істоти, з довір'ям до мене; ми поводитися тим самим перед нею глупо й просто компрометували себе.* [2, с. 122]

54) *Та ту, ту, Ганну, ту драбину, що як уходить у хату, голову схиляє, щоби сволюка над собою не здіймила головою. Я її козачкою називаю, її родичі старці. Ти "поляк", можеш багачку взяти, ти не простий хам. Я не годжуся на те, що ти хочеш. А поля також не дам.*

Миколі вдарила кров до голови.

— Не дасте, мамо?

⁶⁶ *Вербалізація позамовних засобів у вираженні емотивних станів (на матеріалі текстів Ольги Кобилянської) / Серняк І. В.; наукова керівниця: Ясіновська Оксана. — Львів: УКУ, Гуманітарний факультет, кафедра філології, 2021, с. 49.*

— Як на твоїм настанеш, не дам... А без мене тато також не дасть.

— А без мене собі не задержите всього, мамо...— процідив нараз крізь зуби з притиском Микола, **побілівши, як смерть**.— Я в що вкладав свою працю, відколи ви мене лише до роботи заставляли, від хлоп'ячих літ? У чужу землю? [2, с. 197]

Різке внутрішнє незадоволення та гнів можуть передавати й мімічні канали. Така невербальна поведінка, як зморщування чола та брів, також не містить у собі ніяких гендерних особливостей чи відмінностей.

55) — Се що інше. Се щось таке, чого я можу хотіти або не хотіти. Мені не подобається цілком ні один. Я велика багачка! Я всіх маю в руках.

— Саме так, як я дівчата в селі, — виговорив гордо й більше мовби сам до себе. — І я багач: наші люди кажуть "найбільший багач". Усі дівчата гинуть за мною.

Вона засміялася.

Він гнівно наморщив чоло.

— Чого ти все смієшся?

— Я не сміюся з тебе. Він заспокоївся. [3, с. 439]

56) Він буде сидіти з нею сам-один. Вона любить бути сама. Тут може вона від ранку до вечора прислухатися шумові лісів і ніхто їй не буде перешкоджати. Він зможе прийти до неї, бо вона буде його, але чужинці...

Він грізно зморщив чоло. [3, с. 447]

57) Вернувши додому, оповіла я все, що довідалася про неї, Ганнусі.

— Хіба прийняти її? — сказала я.

Ганнуся зморщила чоло, хотіла, очевидно, як звичайно, противитися мені, але, надумавшись, сказала:

— Приглянься їй завтра, а позавтра, як прийде і видасться нам можливою істотою, може, й приймемо. [2, с. 116]

58) — З тебе буде прегарна мати, Мартухо!

— З тебе не менше, — впевняла я її, цілуючи її прекрасні білі руки.

Вона зморщила чоло, і її уста задрижали. [2, с. 129]

Виразні прояви гніву стосуються й окулесичних каналів. У О. Кобилянської можемо спостерігати декілька контекстів, які характеризують саме жіночий вияв гніву через поведінку очей, їх очі “іскряться”, “блищать”. Окулесичних виявів емоції гніву у чоловіків зображено не так багато, але вони не мають явних відмінностей. Із загального тону “дивиться, як нечистий. Іскри сиплються йому з очей” можемо тільки зробити припущення, що у певних ситуаціях чоловічий гнів буває більш інтенсивним та явним.

59) *Тепер ти отвориш кулак,— каже він і дивиться, як нечистий. Іскри сипляться йому з очей, в тварі сам міниться.* [2, с. 85]

60) *Я підійшла до неї й почала втихомирювати її.*

— *Чим хочеш успокоїти мене? — питала мене повним, палючим, майже строгим поглядом. — Сентиментами? Сердечними фразами вплинути на мій ум? Не накладаймо на свої душі маски. І я і ти знаємо, що я мушу виїхати в інтересі штуки за границю... мушу, мушу!* [2, с. 120]

61) — *Всюди те саме!.. Всюди те саме!.. — Потім піднявшись, спитала: — А що значить пониження себе самої перед негідною людиною? Ти чуєш? — і її очі заіскрилися ненавистю, як тоді, коли довідалася про спровадження молодого техника на нашу вулицю.* [2, с. 133]

62) *Саме потім, як ми розійшлися, прийшла Санда, та моя сестра Сандочка, і грим та хляп мені в лице, що я злодій. А я від досвіта жав та й жав... щоб свіжої мамалиги вам і собі злагодити. От що!*

Мати перехилилася до нього, мов голодна вовчиця, і її очі страшно заіскрилися. [2, с. 229]

63) *Вона подалася назад, і її очі окинули його блиском люті.* [2, с. 191]

Щодо такого вияву гніву як погрози, зокрема через жест піднятого кулака, то це вже дійсно характеризує здебільше жінок, і проявляється активніше саме у них. Саме жінки досить довго використовують такий погрозливий жест кулаком, не приймаючи самого рішення — вдарити. Чоловіки ж використовують цей жест одноразово (якщо взагалі використовують), а після цього слідує фізична дія:

64) *Вона підняла бистрим рухом стиснений дрібний кулак і погрозила ним.* [2, с. 84]

65) — *Розбійнику,— кажу йому і махаю обома кулаками,— ти гадаєш, я з такого роду? Ігі на тебе!* — сплюнула і пішла. [2, с. 85]

66) *Старий Павло вийшов із хати, зачувши жінчин голос і сварку з синами, взяв свою палицю з закутка і вступив поза поріг. Не казав нічого, лиш висунув праву руку з тою своєю високою гудзуватою палицею поперед себе.*

— *Тихо!* — *крикнув рішучим голосом.*— *Уже мені того галасу за-ба-га-то, забагато! Зараз мені до хати!*

І, завертаючись до хати, потягнув їх за собою. Зоя полетіла поперед нього. [2, с. 192]

67) — *Який він жебрак, Зоє? — вмішався тут несподівано роздрознений Павло, піднімаючися поволі з лавки та висовуючи вперед себе палицю, довгу, мов із грубим, усередину замкненим, чорним п'ястучком зверху, з палицею в руках здавався він вищим, так що від того в хаті мов потемніло.— Який він жебрак? Не твій син? Не мій? Ти "полька", я "поляк", ми побралися... який він жебрак...* [2, с. 199]

Крім того, коли людина перебуває в під впливом сильної емоції гніву, але все ще прагне стримати її — тілом починає трясти. Це трапляється частіше у тих, хто не бажає виявляти свій гнівний стан. Із загальних спостережень саме жінки стримуються більше, однак О. Кобилянська не зміщує акценти, а зображує таку невербальну поведінку кількісно однаково:

68) *Іди реготатися!* — *дюгнув мене один парубок, що все сунувся коло мене сидіти, коли я рішилася лишитися в панських граждах.*

— *Заздрість тобі?* — *кажу йому та й розсміюся, а всі за мною. Мабуть, тріс зі злості, нім заїхав додому.* [2, с. 83]

69) — *І багачка, мамо? — тягнув далі Микола, не підносячи очей. Знов минув якийсь час.*

— *І багачка, мамо? — повторив Микола своє питання.*

Зоєю аж трясло.

— І багачка була б, і молода, і з гонором на все село,— обізвалася нарешті Зоя мов не своїм, беззвучним голосом,— але... [2, с. 207]

Кінетична система, завдяки підсистемам окулесики та міміки, неодмінно задіюється для вияву емоції гніву сильного ступеня. Відповідно до цього, щоб зобразити гнівний стан своїх персонажів, автори художніх текстів звертаються до невербальних засобів кінетичної системи. Так, окулесикою й мімікою описує гнів пані Фестенбургової С. Андрухович:

70) Я зауважую, як змірює мене лихим оком пані Гелена Фестенбургова, одна з організаторок нашого міського аматорського театрального гуртка, як витончуються на нитку її нервові губи. [1]

Крім того, С. Андрухович по-особливому використовує й зображає одну з гендерних відмінностей чоловіків і жінок, яка стосується стримування та нестримування емоції гніву. Загалом існує певна тенденція, що чоловікам цілком природно й характерно виявляти гнів, відповідно в більшості випадків вони не прагнуть її приховати. Натомість жінкам не характерні дуже явні вияви гніву. Ця емоція не асоціюється з жінками. Однак, персонажі тексту «Фелікс Австрія»⁶⁷ С. Андрухович у своїй невербальній поведінці діють протилежно. Чоловіки стараються не виявляти активно свій гнів через невербальні засоби, це трапляється тільки через фізичні властивості, які не контролюються людиною: роздування щік і ніздрей, шкірну реакцію та погляд.

71) Якийсь сивий огрядний пан (у темряві складно розгледіти, але схоже, що це буркотливий Бібрінг, магістр фармації), кречучи й сопучи, намагається підвестися зі свого сидіння, хапається руками за спинку крісла попереду і за простягнуті руки сусідів, але щоразу тяжко гепається назад, від чого з його ока випадає монокль і безпорадно розгойдується на

⁶⁷ Андрухович С. Ю. *Фелікс Австрія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1loeMm9_sUqdY3KZRVkS6jG7h9fOcR1EX/view?usp=sharing (07.05.2022)

золотому ланцюжку, поки пан Бібрінг (так-так, це справді він), **роздуваючи щоки і ніздрі, вже мало не креше іскри від люті.** [1]

72) Вона довго і старанно намілювалась, не відразу змиваючи густу піну. Тоді лила на себе підігріту у виварці воду й гукала чоловіка. Він заходив тихо, дуже знервований: вона бачила це по червоних плямах на його білій вразливій шкірі, по тому, як обережно, повільно і довго він втягував повітря ніздрями. [1]

73) «Знову не вдається оживити мрамур, Петре?» — запитала я, знаючи, на що наражаюсь.

Петро так глянув на мене, що я аж спітніла. [1]

74) Нині вранці, коли Петро вмивався, я випадково злила йому окропу на руки. Він гиркнув, як звір, люто зблиснув очима. Був би мене вбив на місці. Але, зіптивши зуби, розвернувся і вийшов, грюкнувши дверима. [1]

Натомість жінки у тексті С. Андрухович вдаються до максимального зовнішнього вияву гніву: через окулесіку, міміку, жести, позу, які ще додатково супроводжуються засобами інших систем невербальної комунікації (найчастіше екстралінгвістика й паралінгвістика). Героїні не мають жодного наміру приховати цю емоцію, а навпаки — у дуже явній формі донести й спрямувати її до навколишніх людей, які найчастіше, зважаючи на ситуацію, виступають подразниками цієї негативної емоції в інших.

75) «А хто ж лінів запече? Салон підготує? Хто тебе одягне і зачесає, немудра дитино?» — лагідно промовила я, тримаючи в кожній руці по ноцинику.

Аделя тільки ще більше зблідла й люто блиснула на мене очима. Я вже добре знала цю її дитячу злість: очі вузькі, мов щілини, готові мене продірявити, уста, стиснуті в нитку, міжбрів'я зморщене, як у хижої кицьки. Аделя — метальниця ножів з цирку-вар'єте шевальє Ернеста Торна.

Вона тупнула ніжною, вдарила з усієї сили обома руками об двері, а тоді засичала, охоплена знавіснілим безсиллям, розвернулась — аж мене обдало вітром та іскрами — і кинулась до свого покою. [1]

76) *«Дитину знайди», — суворо кинув мені, поки я застібала гудзики.
«Знайди! — засичала я, хижо на нього витріщившись. — Ти ніби не знаєш, як той малий кльоцок
вміє ховатись. Де я його тобі тепер знайду! Аделя наказала мені ще й гощення нести...» [1]*

До того ж окрім інтенсивності та ступеня вияву емоції гніву, можна розглядати окремі невербальні засоби, які характеризують зокрема чоловіків чи жінок. Найчастіше гендерні особливості засвідчують саме жести. У наступному контексті зображений суто жіночий гнівний жест:

77) *Натомість сказала таке: «Неправда. Мені було б за тобою страшенно тоскно, Аделю. Я ночувала б на твоїй могилці. Засадила б її мушкателькою — червоною, білою і рожевою. Петро вирізьбив би найкрасивішого і найпечальнішого янгола з безнадійно спущеними крилами, у тонкій сукні, схожій на морську піну, з вінком із лілій на голові».
Аделя стиснула від злості кулаки і відвернулась. [1]*

2.1.6. Кінетична система, базова емоція відраза

Невербальна поведінка, зумовлена емоцією відрази не зазнає явного впливу гендерних особливостей. Її зумовлюють глибоко індивідуальні чинники конкретної особистості. Емоція відрази, як правило, залучає мимічні та окулесичні канали. Найчастіше вони використовуються одночасно. Зокрема О. Кобилянська поєднала ці канали в імпліцитному зображенні невербальної поведінки персонажів («а на Юрія кривить лицем», мимічному вияву передуює досягнення зорового контакту зі співрозмовником. Що цікаво, усі кінетичні прояви відрази у текстах О. Кобилянської спрямовані на осіб, а не на інші істоти, об'єкти чи події.

78) *Що се? — питає Юрій та й дивиться боком.
— Се чабан за Параскою! — каже його товариш. — Злюбив її.
— Чому ж ти за нього не пішла? — звернувся відтак хутко до мене, а на Юрія кривить
лицем. [2, с. 89]*

79) — *Граєте гарно?*

Я глянула лячно на неї, і відтак — на гостю.

Вона усміхнулася ледве примітне, відтак потерла повільним, мов утомленим рухом чоло й відповіла:

— Не знаю, граю по своїй душі...

Ганнуся надула губи й не обзивалася більше. [2, с. 121]

Натомість у тексті С. Андрухович представлено обмежний набір контекстів, які стосуються виявів емоції відрази через кінетичний канал комунікації. Один з контекстів, як і в О. Кобилянської, також зображає вияв емоції відрази до особи в межах міміки та окулесики.

80) Аделя теж поглядала на неї суворим, сповненим відрази поглядом — і запитально дивилась на мене, час від часу криво посміхаючись. [1]

Однак, в іншому прикладі відраза пані Фестенбургової виявляється конкретно не до особи, а до витівок, які вона робила зі своїм тілом на сцені. У цьому випадку емоція відрази поєднується з емоцією страху і зумовлює бажання відвернутися та уникнути подразника цієї негативної емоції.

81) Я бачу, що пані Фестенбурговій зле: вона відвернула голову, сперлась чолом на руку і заплющила очі. Глядачі закривають долонями обличчя, скрикують і хапаються за груди. [1]

Отже, кінетична система — це найбільш поширена та найбільш повно виражена система невербальних засобів в аналізованих текстах О. Кобилянської («Природа»⁶⁸, «Некультурна»⁶⁹, «Valse melancholique»⁷⁰, «Вовчиха»⁷¹) та С. Андрухович («Фелікс Австрія»⁷²). Окремі контексти описують кінетичну систему

⁶⁸ Кобилянська О. Ю. *Повісті; Оповідання; Новели* / Вступ. Ст., упоряд. і приміт. Ф. П. Погребенника; Ред. тому І. О. Дзеревін. К.: Наук. Думка, 1988, с. 432–452.

⁶⁹ Кобилянська О. Ю. *Новели*. Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1952, с. 73–106.

⁷⁰ Там само, с. 106–146.

⁷¹ Там само, с. 179–243.

⁷² Андрухович С. Ю. *Фелікс Австрія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

у текстах авторок дуже детально, з залученням усіх невербальних засобів, які вона містить: міміки, пози, жестів, ходи й погляду. Доволі часто вказані невербальні канали активуються одночасно для вияву тої чи іншої емоції.

Зокрема, емоція радості може виявлятися мімічними й окулесичними каналами одночасно. У цьому випадку на обличчі комунікантів неодмінно з'являється посмішка — вона найхарактерніший кінетичний невербальний засіб, який свідчить про емоцію радості. Як засвідчує аналіз контекстів, зазвичай ця емоція виявляється у жінок більш активно, ніж у чоловіків.

Схожі тенденції підтверджуються також і з емоцією здивування. У цих випадках жіноча невербальна поведінка є активною та відкритою, вони явно й одночасно задіюють окулесичні й мімічні канали. Для чоловіків же це неприродно, їм радше характерна скутість та внутрішні психологічні прояви здивування.

Переважання виразної жіночої невербальної поведінки простежується й у контекстах, які містять вияви емоції печалі й стразу. Ці емоції належить до переліку тих, які чоловіки воліють приховувати, а жінки — виявляти. При цьому, як наступний крок, жінки все ж бажають стримати емоцію печалі посеред активної фази її вияву. І знову ж таки, чоловікам притаманні внутрішні переживання емоції печалі, що негативно впливає на їх психологічний стан. Щодо емоції страху, то для жінок існує значно більше подразників для пережиття цієї емоції та відчуття потенційної небезпеки, що впливає на більшу кількість невербальних виявів.

Особливу увагу варто звернути на емоцію гніву, саме до неї персонажі текстів О. Кобилянської та С. Андрухович звертаються найчастіше. Окремі контексти вияскравлюють емоцію гніву дуже детально, з залученням усіх невербальних засобів кінетичної системи: міміки, пози, жестів, ходи й погляду. Доволі часто при вияві гніву вказані невербальні канали активуються одночасно. Це засвідчує той факт, що гнівний емоційний стан в аналізованих текстах О. Кобилянської та С. Андрухович є домінантним. Обидві авторки акцентують на ньому та приділяють особливу увагу й місце у тексті для його опису.

Важливо, що у межах невербальної поведінки, пов'язаної з емоцією гніву, простежуються також гендерні відмінності чоловіків і жінок. Звернувши увагу на інтенсивність вияву емоції, спостерігаємо, що пасивний вияв гніву виявляється майже однаково і в чоловіків, і в жінок, однак саме жінки в обох авторок виявляють свій гнів частіше та більше віддаються цій емоції, залучаючи активну невербальну поведінку.

Невербальна поведінка чоловіків і жінок на тлі емоції гніву у тексті С. Андрухович не є стереотипованою, вона навіть суперечить стереотипам, зокрема: чоловіки приховують емоцію гніву, а жінки навпаки активно її виявляють.

Аналізовані ситуації, пов'язані з емоцією відрази, довели, що вона не зазнає явних впливів гендерних особливостей. Невербальну поведінку у цих ситуаціях визначають радше індивідуальні чинники конкретної особистості. Це, як правило, вияви через мімічні й окулесичні канали, які у більшості випадків активуються одночасно.

2.2.1. Такесична система, базова емоція *радість*

В аналізованих текстах О. Кобилянської («Природа»⁷³, «Некультурна»⁷⁴, «Valse melancolique»⁷⁵, «Вовчиха»⁷⁶) є лише один такесичний вияв емоції радості — це обійми. Такий такесичний невербальний прояв засвідчує досить великий ступінь радості. Особливість його полягає у тому, що комунікант не тільки показує, що він радісний (як за допомогою інших систем невербальної комунікації), а напряму «передає» цю емоцію іншому через дотик. Так, цей спосіб вияву радості доволі часто трапляється у жінок у межах жіночого колективу. Цього не можна

⁷³ Кобилянська О. Ю. *Повісті; Оповідання; Новели* / Вступ. Ст., упоряд. і приміт. Ф. П. Погребенника; Ред. тому І. О. Дзеревін. К.: Наук. Думка, 1988, с. 432–452.

⁷⁴ Кобилянська О. Ю. *Новели*. Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1952, с. 73–106.

⁷⁵ Там само, с. 106–146.

⁷⁶ Там само, с. 179–243.

ствердити про чоловіків. У них загалом радість виявляється рідше і менш помітно, а через обійми це майже взагалі не властиво.

82) Ми просимо вас остатися в нас і перенести симпатію свою й на других. Вони не такі страшні, як здаються, коли захмарені... Не так, Мартусю?..

Я усміхнулася, притакуючи головою. Я була би її таки зараз за шию обняла, що була така добра... [2, с. 123]

2.2.2. Такесична система, базова емоція печаль

Обійми як такесичний невербальний засіб можуть бути використані не тільки для виявлення радості, а й для виявлення протилежної емоції — печалі. У цьому випадку визначальним є те, що комуніканта не має на меті саме «передати» негативну емоцію іншому, а просто показати свій стан, дати розуміння того, що вона зараз відчуває, і дати емоції вийти назовні. Знову ж, таке мало характерне чоловікам. Ще однією особливістю є те, що жінки виявляють печаль цим способом у присутності жінок і чоловіків однаково, тобто без залежності від колективу. Важливо тільки те, щоб присутня людина була близькою для комуніканта.

83) Вони реготали, ригали і троцили їжу, яку я з таким трепетом готувала минулої ночі, самозабутньо вдихаючи всю свою істоту в кожен шматочок, у кожную зернинку. Розпач і лютя налили мене розплавленим оловом, я зайнялася зсередини — і вибухнула, як гасова лампа: «Гаспиди! Свині! Пси, підлі собаки!» — верещала я, вчепившись комусь із них в обличчя нігтями, вириваючи в іншого волосся, навіть ногами їх хвицаючи і не розуміючи, що роблю.

...

Йосиф ніби з хмари спустився — у білосніжному фелоні з вишитими хрестами, половини якого розвівались, ніби крила. Галас застав його за підготовкою до богослужіння.

Ще не зовсім оговтавшись, я обвила руками його ноги і заплакала. [1]

Використання дотику, погладження як засобу заспокоєння та стримання емоції печалі є яскравим гендерним невербальним маркером, бо таке

застосовується тільки до жінок, якщо не брати до уваги хлопчиків у дитячому віці. Характерно, що такий спосіб заспокоєння часто провокує ще активніший вияв печалі, зокрема плачу, і не має моментальної дії.

84) Я вперлась чолом у мокру підлогу, накрила потилицю долонями і глухо ридала, кусаючи губи. Солодко і нестерпно пекло всередині.

«Ну годі, годі, серденько», — Аделя несміливо гладила мене по спині, а я від її дотику тільки ще самозабутніше заскімлила. [1]

2.2.3. Такесична система, базова емоція гнів

Такесично виявляється й емоція гніву. Надзвичайно явним, частим та небезпечним виявом гніву є бійка. Така поведінка трапляється у героїв О. Кобилянської досить часто, при чому жінки є не менш активними учасницями бійки, ніж чоловіки. Це суперечить поширеному стереотипу, що б'ються і захищаються тільки чоловіки. На жаль, часто жінки стають жертвами побиття чоловіків, і, відповідно до своїх вмінь та фізичних якостей, можуть дати відсіч або ні. У другому випадку виявляється зловживання чоловіків своїм статусом домінанта і неправильне його використання, що варто засуджувати.

85) — Запієш ти, запієш! — стогне і хапає за гортанку, щоб кинути до землі.

— Запієш ти! — я йому, і як затну зубами в його руку, аж заскавулів!

Заскавулів, а я зірвалася на ноги та й на нього!

Він до мене... аж страшний; відай, вбити хотів, але я не ждала і в лице йому ген! і вже не боюся більше. [2, с. 85]

86) Він кинувся, як бішений, на мене і відразу роздер на грудях сорочку.— Будем видіти,— сопить,— хто запіє, як курка,— і валить до землі. [2, с. 85]

87) — Дай два банки! — каже їй.

— Не дам.

— Але! — каже та й ще сміється з неї.

Вона нічо.

— Не даш, мой?

— Не дам.

Він сплюнув і засунув капелюх назад.

— Не даш?

— Не дам!

Тогди він їй в лице — трас! на, маєш! Світ закрутився з нею, потемнів, потемнів — іскри поперед очі перелетіли, упала!

Тогди пірвав він їй за ногу, закинув на плечі, як бесаги, і поніс додому. Тут гепнув нею на призьбу — гинь! [2, с. 97]

88) — **Крадеш, не працюючи!** — крикнула, може, перший раз у житті з нечуваним гнівом.— **Крадеш! Тепер я вже не така дурна, як давно... я вже не та Санда, я прийшла вже до розуму, злодію... Мо-ой!**

— **Краду?** — спитав і приступив іще ближче.— **Краду, Сандо, тебе обкрадаю?**

Він усміхнувся їй на хвилинку показав із одного боку уст свої білі зуби, її очі потопив у неї. **І в ту ж мить він ударив її так сильно в лице, що вона захиталася, з зойком зсунулася на землю, з її носа пішла кров — і вона заридала.** [2, с. 223]

У тексті С. Андрухович «Фелікс Австрія»⁷⁷ гнів також часто виявляється бійкою. У всіх випадках цьому передують конфлікти. Зважаючи на особливості характерів героїв тексту, ініціаторками бійок ми можемо бачити тільки жінок (при чому в одному випадку об'єктами побиття є чоловіки, які спровокували жінку до вчинення таких дій). Це свідчить про те, що загалом жінки рідко доводять ситуацію до бійки, але коли це вже трапляється — вони нестримні.

89) **Вони реготали, ригали і троцили їжу, яку я з таким трепетом готувала минулої ночі, самозабутньо вдихаючи всю свою істоту в кожен шматочок, у кожен зернинку. Розпач і лютя налили мене розплавленим оловом, я зайнялася зсередини — і вибухнула, як газова лампа: «Гаспиди! Свині! Пси, підлі собаки!» — верещала я, вчепившись комусь із них в обличчя**

⁷⁷ Андрухович С. Ю. *Фелікс Австрія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://drive.google.com/file/d/1loeMm9_sUqdY3KZRVkS6jG7h9fOcR1EX/view?usp=sharing
(07.05.2022)

нігтями, вириваючи в іншого волосся, навіть ногами їх хвицяючи і не розуміючи, що роблю.

[1]

90) *І ось коли Аделя, спокійна і незворушна, цілковито певна себе та своїх слів, погоджується прийняти пропозицію Торна і віддати йому за гроші мою дитину, біс входить у мене: тілом моїм кидає у бік білої пані в коронковій сукні, я відчуваю, як очі вилазять з орбіт, як роздуває ніздрі (ніби кліщами їх розтягує), як уста перекиваються в судомному напруженні. **Я хапаю її за зап'ястя і стискаю щосили** — а сили у мене багато, як у доброго хлопа, не порівняти з кволою моєю панею, яка мусить щодня з'їдати начинюване цвяхами яблуко, щоб не впасти від анемії.*

*«Ти, — верещу я позиченим голосом і **тріпаю Аделею туди-сюди**, від чого її сепієві кучері гоїдаються, мов рослини у воді, — володарко людських життів! Та за кого ти себе маєш? [1]*

91) *«Що ти накоїла! Ідіотко!» — кричить Аделя.*

Вона підходить до мене і з усією сили лупить по обличчі. Раз, другий, третій. Шоки спалахують вогнем. [1]

2.2.4. Такесична система, базова емоція відроза

У тексті С. Андрухович «Фелікс Австрія»⁷⁸ простежується такесичний подразник, який підтверджує гендерні відмінності між чоловіками й жінками, і особливості реакції жінок на дотики чоловіків. Так, жінкам притаманне відчуття відроза, коли до їх тіла чи кінцівок, доторкається незнайомий або малознайомий чоловік. У більшості випадків це спричиняє не просто пасивне відчуття відроза, а різке відсторонення від об'єкта.

92) *«Ммм, які смакоти, панно Чорненько!» — він схопив своїми вузькими пеценими долонями мою руку, вимащену смальцем, і галантно дзьобнув кінчиком носа.*

⁷⁸ Андрухович С. Ю. *Фелікс Австрія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://drive.google.com/file/d/1loeMm9_sUqdY3KZRVkS6jG7h9fOcR1EX/view?usp=sharing
(07.05.2022)

«Та що це...» — я вирвала руку, витираючи її об спідницю, і відскочила від нього, ніби вжалена.

[1]

Отже, проведений аналіз засвідчив, що вияв емоцій через такесичну систему у текстах О. Кобилянської («Природа»⁷⁹, «Некультурна»⁸⁰, «Valse melancholique»⁸¹, «Вовчиха»⁸²) та С. Андрухович («Фелікс Австрія»⁸³) доволі вузько висвітлює гендерні невербальні маркери. Такі маркери у межах такесичної системи найбільш повно виражені в ситуаціях, пов'язаних зі стосунками жінки та чоловіка, однак в обраних текстах такі випадки трапляються рідко.

Поширеним невербальним такесичним знаком є обійми, їх можемо бачити й під впливом позитивних емоцій (частіше), і під впливом негативних (рідше). Дотик чоловіка до жінки може бути приємним жінці тільки, якщо це близька для неї людина. Якщо це незнайомиць, у жінки виникає різка відраза. Дотик близької людини як заспокійливий засіб часто провокує ще інтенсивніше вираження емоції печалі. Бійка є одним з найпоширеніших виявів гніву. Попри те, що бійки зазвичай пов'язують з чоловіками, у текстах О. Кобилянської та С. Андрухович жінки також є активними учасницями бійок. Через наявність лише поодиноких такесичних виявів до окремих емоцій, відмінності у текстах О. Кобилянської та С. Андрухович можемо простежити тільки у такесичних виявах гніву. Так, в О. Кобилянської здебільшого зображені бійки чоловіка з жінкою, де чоловік домінує, але в окремих випадках жінка може дати відсіч. С. Андрухович, через акцент на конфлікті головних героїнь, зображає лише бійки між жінками, де у всіх випадках одна з жінок активно б'є іншу, а інша лише стає пасивною жертвою побиття і не захищає, або не може захистити себе.

⁷⁹ Кобилянська О. Ю. *Повісті; Оповідання; Новели* / Вступ. Ст., упоряд. і приміт. Ф. П. Погребенника; Ред. тому І. О. Дзеревін. К.: Наук. Думка, 1988, с. 432–452.

⁸⁰ Кобилянська О. Ю. *Новели*. Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1952, с. 73–106.

⁸¹ Там само, с. 106–146.

⁸² Там само, с. 179–243.

⁸³ Андрухович С. Ю. *Фелікс Австрія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://drive.google.com/file/d/1loeMm9_sUqdY3KZRVkS6jG7h9fOcR1EX/view?usp=sharing
(07.05.2022)

Крім того, у текстах О. Кобилянської й С. Андрухович відсутні контексти з такесичною невербальною поведінкою, породжена емоцією здивування чи страху. З цього можемо припустити, що емоціям здивування і страху загалом непритаманні такесичні прояви.

2.3.1. Проксемічна система, базова емоція *печаль*

Вияв емоції печалі пов'язаний з проксемічною системою у той спосіб, що часто дистанція до людей, а радше їх присутність чи відсутність, має вплив на розвиток та інтенсивність цієї емоції. Так, хтось прагне приховати печаль від близьких людей і виявити її на самоті, а для інших присутність близьких якраз стає причиною відкритого вияву своїх емоцій та розчулення. Важливо, що про такі особливості можемо говорити тільки звернувши увагу на жіночу невербальну поведінку. У чоловіків активний вияв печалі майже не спостерігається.

93) Надворі так гарно, надворі так ясно, стіни біліють, ясніють проти місяця, що стояв так спокійно й велично на голубому небі, мов приглядався з височині дрібничкам дитячим... Довкола пахло звезеним збіжжям, десь здалека клекотіли жаби, ще далі обзивалась собака... а тут... а тут...

Зоя сіла на призьбу, сперла голову в обидві руки й заплакала.

"Юзько! — плакало її серце.— Юзько!" І він проти неї. Коли нею найгірше торгали, тоді приставав і він проти неї. Вона майже душилася зі сліз та жалю. Такі діти. На те вона їх годувала. Кров'ю годувала. Одного, другого і третього. "Три-чотири фальчі",— казав Юзько. Три-чотири. Вона тряслася від плачу. Вона вмере, а не дасть. Землю? Та й стільки? А що лишилась їй? [2, с. 201]

94) Плачучи, з голосним наріканням, збігла Санда в долину. По дорозі стрінула Касандру, що завертала вже товар із пасовиська.

— Так, та й так,— оповідала з жалем, втираючи кров і сльози.— Ади, Касандро, аби-сь знала — рідний брат. Не доста, що краде, та ще й побиває. Ти не маєш нікого,— казала схлипуючи,— але хоч ніхто з тебе і кров не випиває. А я... на всі боки...— і знов гірко заридала.

Касандра успокоювала її, і обидві майже бігом вернули додому. Дома Санда вибухла новим плачем.

— Я би лиш хотіла знати, мамо, за що мене Юзько бив,— хлипала вона.— За що він мене бив... Чи так се має бути? [2, с. 223]

2.3.2. Проксемічна система, базова емоція гнів

Загальною особливістю проксемічного вияву гніву у чоловіків, і у жінок є те, що людина, перед тим, як виявити свій гнів, розлюченість до іншого, образити чи вдарити його, зменшує дистанцію до дуже близької (в О. Кобилянської є тільки приклад жіночої невербальної поведінки):

95) Мати названої макітрою, що так само була тоді обхляпана ванном, як її гостя, що недавно що лиш кинула з рук пензель і щітку, як і інші газдині сьогодні, скочила, мов роз'юшена квочка, вилетіла з криком з кімнати і станула перед Зоєю. [2, с. 233]

У тексті С. Андрухович спостерігаємо протилежну ситуацію, коли з гніву жінка покидає місце та людей, які її роздратували, тобто збільшує дистанцію:

96) «У чому річ, Петре?» — якомога спокійніше запитала я, пильно дивлячись на незайману порцеляну.

«Річ у тім, Стефо, що я не їм риби».

«Не їси риби? — не повірила я своїм вухам. — Це правда?»

«Ти ж сама знаєш. Я ніколи її не їв. Не люблю з дитинства».

«Навіщо ж я по неї їздила на ровері в дощ, купувала з такими труднощами, убивала, чистила і готувала?»

Петрове обличчя набрало стомленого вигляду.

«Але нашим гостям смакує. Аделі смакує».

«Дуже, дуже смачно! Мені так хотілося риби!» — підтвердила їмость, простягаючи тарілку по другу рибину.

Я підвелася, вийшла з-за столу, взяла таріль із линами і, розміреними кроками підійшовши до вікна, розчахнула його й викинула страву просто в рясні потоки.

...

«Стефо, ну май же Бога в серці!» — Аделя роздратовано зірвалась зі свого місця і вилетіла геть. [1]

2.3.3. Проксемічна система, базова емоція відроза

Коли людина відмовляється доторкатися до інших людей чи речей, знаходитися в одній кімнаті з ними, або близько перебувати — це пасивний вияв відроза. Така невербальна поведінка досить поширена і не має відмінностей, які базуються на гендері.

97) Все се сказав усім до очей та й відсидів своїх сорок вісім годин... їжі, що йому давали, він не рухав... Най си її держать для себе, — думав, — то від неї вони такі тонкі, як веретена, та бліді, та погані. [3, с. 437]

98) — Але пам'ятай! Коли вона буде з виду "неможлива", значить — і погана, і без манір, — я не сїдаю з нею до столу. [2, с. 112]

Таким чином, О. Кобилянська та С. Андрухович звертаються до проксемічного каналу лише для передачі емоцій печалі, гніву та відроза. Проксемічний вияв емоцій радості, здивування та страху не спостерігається у контекстах авторок, однак цілком можливий.

За взаємодії проксемічної системи та емоції печалі дистанція визначає інтенсивність цієї емоції, це більше стосується жінок, адже вони активніше передають печаль, і в залежності від оточення. Відповідні приклади знаходимо тільки в О. Кобилянської. Емоція гніву у межах проксемічної системи діє майже так само, тобто внаслідок емоції комунікант або зменшує дистанцію до іншого або збільшує. Цікаво, що у таких ситуаціях О. Кобилянська використовує тільки зближення дистанції, а С. Андрухович віддалення, це залежить від характеру героїнь. Описи дій чоловіків у схожих ситуаціях в авторок відсутні, але можемо припустити, що вони б не відрізнялися від дій жінок. Оминання людей чи предметів

як вияв емоції відрази не зустрічається у героїв С. Андрухович, однак загалом є поширеним явищем.

2.4.1. Паралінгвістична система, базова емоція *радість*

Вияв емоції радості через паралінгвістичні канали відбувається часто. Така невербальна поведінка є цілком характерною і для жінок, і для чоловіків. Все ж, відчитати у голосі чоловіків радість не завжди легко, бо вони менш емоційні. Контекст О. Кобилянської засвідчує, що навіть, якби жінка хотіла самотійно стримати радість, уподібнившись до емоційно нейтрального чоловічого тону, то б у неї це, мабуть, не вдалося:

99) В її голосі дрижала здержувана радість, і, неначе втомлена сильним зворушенням якимсь, сперлася о диван, звертаючи до мене вповні свій ніжний класичний профіль. [2, с. 136]

У С. Андрухович спостерігаємо більш звичний паралінгвістичний вияв емоції радості у жінки. Вона активно веде бесіду, перебуває у сприятливій атмосфері та настрої, це і впливає на веселе забарвлення її голосу:

100) Уже зовсім скоро, коли я прибирала її перед приходом гостей — спершу спідне з фальбанками й вишивкою гладдю, потім корсет, а тоді — кремова вузька сукня з мереживом, з летючими тюлевими рукавами, тісно перехоплена в стані широким поясом — Аделя, розрум'янившись, весело щебетала. [1]

2.4.2. Паралінгвістична система, базова емоція *здивування*

Паралінгвістична система це також один з активних каналів прояву емоції здивування. Здивування виявляється голосом, тоном, інтонацією, коли людина під впливом емоції говорить якусь репліку, або ж самотійно надає їй здивованого

звучання. Між виявом цієї емоції чоловіків і жінок, а також героїв О. Кобилянської та С. Андрухович, особливої різниці не простежується.

101) — *Хто вас вивчив таке робити? — питали її раз.*

— *Хто! — каже здивована. — Сама з себе! Так сидіти — не вдам. Як візьму дерево в руки, воно вже і саме виправиться.* [2, с. 79]

102) *Вона знов оглянулася тривожно... ще ніколи не здавалось їй так дико й самотно; буйна зелень лісу, бачилося, задушить її.*

— *Не бійся... таж я тут у лісі... Не оглядайся назад себе... то недобре... — сказав чудно здивованим тоном.* [3, с. 441]

103) *«То я, мабуть, зробила б каву для моїх ласкавих пань», — розгублено посміхаючись і розводячи руками, проказала Іванка. З цього я зрозуміла, що каву наша господиня не зробить. «Але як же ви живете? — здивувалась я. — Не варите кави?»* [1]

2.4.3. Паралінгвістична система, базова емоція *печаль*

Емоція печалі, як і емоція здивування, також впливає на тон і голос, яким у той момент вимовляється репліка. Однак важливо, що у випадку емоції печалі, комуніканти значно рідше надають своєму голосу такого забарвлення навмисне. Крім того, емоція печалі є більш тривалою і може відбиватися на голосі впродовж усієї розмови. Тим більше, якщо людина потрапила в дуже неприємно ситуацію, до прикладу героїня О. Кобилянської Санда була побита рідним братом:

104) *Плачучи, з голосним наріканням, збігла Санда вдолину. По дорозі стрінула Касандру, що завертала вже товар із пасовиська.*

— *Так, та й так, — оповідала з жалем, втираючи кров і сльози. — Ади, Касандро, аби-сь знала — рідний брат. Не доста, що краде, та ще й побиває.* [2, с. 223]

У наступному контексті С. Андрухович продемонстровано пасивний вияв печалі, який зазвичай схильний більше чоловікам, адже саме вони часто

намагаються приховати емоцію печалі. Якщо такий пасивний вияв печалі їй трапляється у жінок, то, як правило, переростає у більш активний.

105) *«То прошу шукати собі іншу служницю», — понуро прогуділа я, опустивши голову на груди.* [1]

У жінок печаль і розчарування найчастіше викликають певні несприятливі обставини, навіть дрібниці. Це впливає на те, яким голосом вони розмовляють у такій ситуації. У таких випадках чоловіки більш стійкі до впливу негативних емоцій, і у їх голосі залишається ледь помітний негативний настрій, або взагалі цей слід відсутній.

106) *Іванка намагалася нас якось розмістити, але перший же стілець, на який вона всадила Аделю, виявився зламаним — ніжка вивернулася, тож Аделя так і полетіла на долівку, піднявши хмару куряви, а рукою утрапивши в якесь масне неподобство. Іванка забігала, заметушилась, заламуючи руки, поки я допомагала Аделі підвестись, обтріпувала її сукню і допомагала відмити, наскільки можливо, долоню. «Можже, вигідніше буде посидіти на терасі?» — мало не плачучи, запитала Іванка.* [1]

2.4.4. Паралінгвістична система, базова емоція страх

Через особливості голосу, його неконтрольованість та проникливість емоціями, можемо спостерігати у ньому й відтінок страху. Страх своєю чергою викликають певні обставини. Як і ті, що постають перед самою людиною, яка відчуває страх (вона боїться за себе), так і ті, що постають перед іншими (вона боїться за інших). Дослідники вважають, що жінки більше схильні до вияву емоції страху, зокрема й через голос, а чоловіки, хоч і переживають страх, намагаються його приховати⁸⁴. Приклади такої жіночої невербальної поведінки у текстах О.

⁸⁴ Андреева И. Н. *Гендерные различия в выраженности компонентов эмоционального интеллекта* / Психологический журнал. №1. Минск: Минский институт управления, 2008, с. 40.

Кобилянської та відсутність схожих контекстів за участю чоловіків підтверджує цю гіпотезу.

107) — *Хочу йти в ліс.*

— *Чого?*

— *Хочу втяти ще одну смереку.*

— *Чи ти вдурів? Боже тебе борони! — сказала перелякана. — Хочеш другий раз бути замкнений... і захорувати? Дай покій, душко, дай покій. Ще держить тебе лиха година, і ти ще не цілком чистий.* [3, с. 448]

108) — *Як ви можете ні з сього ні з того приймати до себе чужого чоловіка в хату? — спитала пані з переляком. — І не страшно вам? Сама-одніська жінка, як ви, а й не моцна вже така...* [2, с. 99]

У тексті С. Андрухович «Фелікс Австрія»⁸⁵ вже чоловік відчуває переляк від певних обставин. Отець Йосиф більше переляканий не самою ситуацією, що склалася, а майбутніми наслідками. Його звинуватили в інтимному зв'язку поза межами шлюбу. Це є неправдою і чоловік знає, що це не так. Тобто саме ці слова й здогадки його не лякають, у нього є ясне розуміння ситуації. Однак, через нерозуміння того, до чого призведе ця ситуація, він одразу ж заперечує і побоюється. Одне з того, чого він, мабуть, боявся і трапилося — його дружина була сильно шокована і знепритомніла. Неможливо спрогнозувати як би у такій ситуації себе повела жінка, але водночас не можемо ствердити, що спостерігаємо якусь особливо розбіжну чоловічу поведінку.

109) *Я можу підтвердити, пане меценате, присягнути на Біблії, перед судом, що їхній зв'язок триває давно і набув серйозного розмаху».*

«Стефо, що ти кажеш!» — вигукує Петро.

«Смердюча свиня!» — кричить Аделя.

⁸⁵ Андрухович С. Ю. *Фелікс Австрія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://drive.google.com/file/d/1loeMm9_sUqdY3KZRVkS6jG7h9fOcR1EX/view?usp=sharing
(07.05.2022)

«Це неправда!» — *перелякано заперечує отець Йосиф*. [1]

2.4.5. Паралінгвістична система, базова емоція *гнів*

Голос, як паралінгвістичний невербальний канал, також зазнає змін і під час впливу емоції гніву. З особливостей можна зазначити те, що є досить велика різниця в інтенсивності вияву цієї емоції у чоловіків і жінок, а зокрема впливу на голос. Чоловіки, які в основному стримують цю емоцію, відповідно їй неохоче виявляють її через голос:

110) *Та ту, ту, Ганну, ту драбину, що як уходить у хату, голову схиляє, щоби сволока над собою не здіймила головою. Я її козачкою називаю, її родичі старці. Ти "поляк", можеш багачку взяти, ти не простий хам. Я не годжуся на те, що ти хочеш. А поля також не дам.*

Миколі вдарила кров до голови.

— *Не дасте, мамо?*

— *Як на твоїм настанеш, не дам... А без мене тато також не дасть.*

— *А без мене собі не задержите всього, мамо... — процідив нараз крізь зуби з притиском Микола, побілівши, як смерть. — Я в що вкладав свою працю, відколи ви мене лише до роботи заставляли, від хлоп'ячих літ? У чужу землю? [2, с. 197]*

Однак жінки, які частіше впадають у гнів, дуже активно транслюють його через голос. Так, крик — це мабуть найпритаманніший канал для вияву емоції гніву у жінок. Посеред сварки або через роздратованість на певну людину, інтенсивність цієї негативної емоції їх захоплює, і жінки дуже сильно кричать (тут ще дається ознаки “войовничий” характер героїнь О. Кобилянської):

111) *"Я не можу зрікатися всього так, як ти!" — говорила не раз роздрознено, коли я напамінала їй числитися літше з грішми і зрікатися деяких приємностей.*

— *Мовчала б ти! — лютилася. — Ти сього не розумієш. Я — артистка і живу відповідно артистичним законам, а ті вимагають трохи більше, як закони такої тіснопрограмової людини, як ти! [2, с. 107]*

112) *Вона винна! "Ящірка",— прокинулось їй миттю в душі. І жаль, і лютість спалахнули їй нараз у грудях, ба ні... розірвали її.— Злодій! — крикнула з люті, побачивши пишну кукурудзу рядком, мов мерців, зжату на землі.— Крадькома перед нами жне... Зло-дій!.. Кинь зараз!.. [2, с. 223]*

113) *В Санди щось заворушилося з найглибшої глибини й підійшло аж до горла. — Крадеш, не працюючи! — крикнула, може, перший раз у житті з нечуваним гнівом.— Крадеш! Тепер я вже не така дурна, як давно... я вже не та Санда, я прийшла вже до розуму, злодію... Мо-ой! [2, с. 223]*

114) *Мати названої макітрою, що так само була тоді обхляпана ванном, як її гостя, що недавно що лиш кинула з рук пензель і щітку, як і інші газдині сьогодні, скочила, мов роз'юшена квочка, вилетіла з криком з кімнати і станула перед Зоєю. [2, с. 233]*

У тексті С. Андрухович спостерігаємо схожу ситуацію, у чоловіка це звичайний, ближчий до пасивного, вияв гніву. Він не кричить, лише наполягає обуреним голосом. Однак, слід зважати також і на те, що ця поведінка проявляється до незнайомої людини. До близької людини вона може бути більш інтенсивною, або й навпаки.

115) *«Але пані заважає дивитись не лише мені — ваш капелюх затуляє видимість трьом особам!» — наполягає обурений чоловік. [1]*

У героїнь С. Андрухович, як і в героїнь О. Кобилянської, паралінгвістичний вияв гніву значно активніший, ніж у чоловіків. Він виявляється образливими вигуками та криком. Слід також враховувати запальний характер героїнь та нагромадження конфліктів між ними.

116) *«Дуже, дуже смачно! Мені так хотілося риби!» — підтвердила їмость, простягаючи тарілку по другу рибину. Я підвелася, вийшла з-за столу, взяла таріль із линами і, розміреними кроками підійшовши до вікна, розчахнула його й викинула страву просто в рясні потоки.*

...

«Стефо, ну май же Бога в серці!» — Аделя роздратовано зірвалась зі свого місця і вилетіла геть. [1]

117) І ось коли Аделя, спокійна і незворушна, цілковито певна себе та своїх слів, погоджується прийняти пропозицію Торна і віддати йому за гроші мою дитину, біс входить у мене: тілом моїм кидає у бік білої пані в коронковій сукні, я відчуваю, як очі вилазять з орбіт, як роздуває ніздрі (ніби кліщами їх розтягує), як уста перекиваються в судомному напруженні. Я хапаю її за зап'ястя і стискаю щосили — а сили у мене багато, як у доброго хлопа, не порівняти з кволою моєю панею, яка мусить щодня з'їдати начинюване цвяхами яблуко, щоб не впасти від анемії.

«Ти, — верещу я позиченим голосом і тріпаю Аделею туди-сюди, від чого її сепієві кучері гойдаються, мов рослини у воді, — володарко людських життів! Та за кого ти себе маєш?» [1]

118) «Що ти накоїла! Ідіотко!» — кричить Аделя. [1]

Отож, паралінгвістична система доволі часто стає засобом вияву базових емоцій П. Екмана — радості, здивування, печалі, страху та гніву. До базових емоцій П. Екман відносить також і відразу, однак паралінгвістичних виявів цієї емоції в аналізованих текстах не траплялося.

Найчастіше у текстах О. Кобилянської («Природа»⁸⁶, «Некультурна»⁸⁷, «Valse melancolique»⁸⁸, «Вовчиха»⁸⁹) та С. Андрухович («Фелікс Австрія»⁹⁰) через паралінгвістичну систему виявляється емоція гніву: через крик, обуреність та роздратованість у голосі. Зважаючи на певну напруженість у настрої аналізованих текстів та особливості характеру героїнь та героїв, це виглядає цілком природно. У

⁸⁶ Кобилянська О. Ю. *Повісті; Оповідання; Новели* / Вступ. Ст., упоряд. і приміт. Ф. П. Погребенника; Ред. тому І. О. Дзеревін. К.: Наук. Думка, 1988, с. 432–452.

⁸⁷ Кобилянська О. Ю. *Новели*. Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1952, с. 73–106.

⁸⁸ Там само, с. 106–146.

⁸⁹ Там само, с. 179–243.

⁹⁰ Андрухович С. Ю. *Фелікс Австрія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://drive.google.com/file/d/1loeMm9_sUqdY3KZRvKs6jG7h9fOcR1EX/view?usp=sharing (07.05.2022)

контекстах обох авторок спостерігаємо, що чоловіки виявляють свій гнів рідше, і менш активно, ніж жінки. Це суперечить раніше виокремленим особливостям, що:

1) чоловіки на прояв гніву реагують гнівом, а жінки в цих ситуаціях відчують інші емоції — смуток, розчарованість, скривдженість;

2) чоловікам більше притаманні прямі вербальні та фізичні виявлення гніву, а жінкам непрямі невербальні вияви;

В аналізованих контекстах все виявилось навпаки — на вияв гніву до себе жінки відповідають ще більшим гнівом, і виявляють вони його найчастіше вербально та фізично.

Емоція печалі в текстах авторок виявляється через понурий, жалібний голос, який може супроводжуватися плачем. Чоловіки дійсно виявляють цю емоцію рідше, а якщо й виявляють — то пасивно. Однак, приклади з аналізованих текстів засвідчують, що такий пасивний вияв може бути притаманний не тільки чоловікові, але й жінці.

Паралінгвістичний вияв емоції страху характеризується переляком у голосі, що трапляється частіше у жінок, ніж у чоловіків. Емоції здивування та радості у паралінгвістичній системі також виявляються відповідним голосом і тоном, проте не мають виразних відмінностей з огляду на гендер.

ВИСНОВКИ

Дипломне дослідження здійснено в межах невербальної семіотики та лінгвістичної гендерології, які є актуальними напрямками сучасних лінгвістичних студій. У центрі уваги дослідження постають мовні засоби вираження невербальної поведінки (кінетичної, такесичної, проксемічної та паралінгвістичної систем) й базових емоцій (радості, здивування, печалі, страху, гніву та відрази) чоловіків і жінок як маркери соціальної статі.

Відповідно до завдань дипломної роботи, у першому розділі розглянуто ключові відмінності й особливості мовлення та невербальної поведінки чоловіків і жінок.

Гендер є особливо актуальним предметом аналізу серед сучасних вчених, зокрема мовознавців. Мовлення та невербальна поведінка учасників спілкування, їх характер, стратегія чи стиль великою мірою залежать від їхніх соціостатевих й комунікативних статусів. Ці характеристики часто позначаються високим рівнем стереотипізації, адже вона найбільше розвивається та поширюється саме через систему комунікації. Вплив соціальної статі на вербальну й невербальну комунікацію, підкріплений штучними стереотипізованими стандартами розмежовує чоловіків і жінок, формуючи два стилі спілкування, які стосуються кожного з них зокрема. Так, більшість чоловіків та жінок намагаються поводитись та спілкуватись так, як суспільство та вони вважають типовим відповідно до їх статі.

Відмінності, які притаманні мовленнєвій поведінці чоловіків та жінок, виявляються через теми спілкування, ступінь впевненості, ввічливості та кооперативності під час розмови. Вони спостерігаються майже на всіх рівнях мови. Зокрема, на фонологічному, морфемному, лексичному й синтаксичному рівнях у жінок простежується їх емоційність та м'якість, у чоловіків — категоричність, впевненість й наказовість. Істотна різниця у стилях чоловічого й жіночого спілкування виявляє чоловічу орієнтованість на інформації й жіночу увагу до атмосфери, тону й психологічних моментів розмови; підтверджує бажання жінок

скорочувати дистанцію у комунікації, а чоловікам — підтримувати; демонструє переважання рис жіночої соціалізованості та наявність певного рівня віддаленості у чоловіків.

Відмінності між невербальною поведінкою чоловіків і жінок найбільше простежуються у використанні тих невербальних засобів, що входять до кінетичної системи. Це сукупність експресивно-виразних рухів (міміка, поза, жести, хода) і візуального контакту (погляду): напрямок погляду, його тривалість та частота контакту⁹¹. Найбільш явно це простежується у міміці, позі та жестах. Через особливості вияву емоцій міміка жінок є значно багатшою й відкритішою, ніж чоловіча. У спілкуванні чоловіки рідше змінюють свій вираз обличчя, ніж жінки, і вдаються до приховання правдивого емоційного стану. Пози відображають найбільш узагальнений стереотип, що мова чоловіків — це мова домінування, а мова жінок — це мова підпорядкування, а також є відображенням ставлення комуніканта до співрозмовника. Окрім існування характерних жіночих та чоловічих жестів, на відміну від міміки, форма реалізації жестів у чоловіків більш різка та чітко виявлена, у більшості випадків вони використовуються як знаряддя вияву своїх намірів й команд. Зазвичай застосування того чи іншого невербального знаку базується не на виборі між більш типовим, чи менш типовим, а вже на підсвідомому розумінні неприйнятності реалізації форми невербальної поведінки протилежної статі (чоловіком жіночої чи жінкою чоловічої). Окрім кінетичної системи, маркери невербальної поведінки чоловіків і жінок демонструють також паралінгвістична, проксемічна й такесична системи. У межах цих трьох систем, паралінгвістична система найбільше виявляє неконтрольовані людиною фізіологічні параметри, такі як, до прикладу тембр голосу. На відміну від чоловіків, проксемічна система має активніше застосування у жінок, у той час, як такесична система вже стає характерним “знаряддям” чоловіків.

У другому розділі дипломної роботи було проаналізовано численні невербальні знаки кінетичної, такесичної, проксемічної та паралінгвістичної

⁹¹ Крейдлин Г.Е. *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. М.: Новое литературное обозрение, 2002. с. 43-45.

систем у виявленні базових емоцій (радості, здивування, печалі, страху, гніву та відрази), які застосовують чоловіки та жінки відповідно до своєї соціальної статі. Джерельною базою ілюстративного матеріалу стали тексти двох українських письменниць: Ольги Кобилянської «Природа», «Некультурна», «Valse melancolique», «Вовчиха» та Софії Андрухович «Фелікс Австрія». Як показав їх аналіз, авторки часто вдаються до зображення невербальної поведінки своїх персонажів. Крім підсилення інформації, яку герої транслюють вербально та вияскравлення їх емоційного стану, авторки у багатьох випадках підкреслюють соціальну стать персонажів своїх текстів, послуговуючись маркерами невербальної поведінки чоловіків і жінок. Належить констатувати, що далеко не завжди невербальна поведінка чоловіків і жінок, яку О. Кобилянська та С. Андрухович згадують в контексті соціостатевих особливостей персонажів своїх текстів, позначається тим рівнем стереотипізації, яку дослідники виділяють у своїх теоретичних дослідженнях. У авторок радше йдеться про конструювання унікального індивідуального образу того чи іншого персонажа, невербальна поведінка та емоції якого можуть бути нетиповими та не відповідати штучним стандартам статі.

Найбільш поширена та найбільш повно виражена **кінетична система** невербальних засобів в аналізованих текстах О. Кобилянської та С. Андрухович зображена в дуже детальних контекстах, які зазвичай залучають усі невербальні знаки, які вона містить: міміку, пози, жести, ходу й погляд. Як засвідчує аналіз контекстів, що стосуються кінетичної невербальної системи, такі емоції як радість, здивування, печаль і страх виявляються у жінок більш повно й активно, ніж у чоловіків. Особливу увагу авторки приділяють вияскравленню емоції гніву своїх персонажів, адже саме вона фігурує у їхніх текстах найчастіше, і навіть є постійним тоном, який супроводжує певні епізоди. Проаналізувавши інтенсивність вияву емоції гніву у межах кінетичної системи невербальних знаків, можемо помітити, що пасивний вияв гніву виявляється майже однаково і в чоловіків, і в жінок, однак саме жінки в обох авторок виявляють свій гнів частіше та більше віддаються цій емоції, залучаючи активну невербальну поведінку. Важливо, що невербальна

поведінка чоловіків і жінок на тлі емоції гніву у тексті С. Андрухович зовсім не є стереотипізованою, вона навіть суперечить стереотипам, зокрема: чоловіки приховують емоцію гніву, а жінки навпаки активно її виявляють.

Вияв емоцій через **такесичну систему** в аналізованих текстах О. Кобилянської та С. Андрухович доволі вузько висвітлює гендерні невербальні маркери, а контексти з такесичною невербальною поведінкою, породжена емоцією здивування чи страху взагалі відсутні, що підтверджує непритаманність такесичних проявів цих емоцій. Найбільш поширеним невербальним такесичним знаком є обійми. Вони породжують позитивні емоції тільки якщо це контакт з близькою людиною. Якщо це незнайомиць, у жінки виникає різка відраза. Ще одним з поширених такесичних проявів емоцій, а саме негативної емоції гніву, є бійка. Попри те, що бійки зазвичай пов'язують з чоловіками, у текстах О. Кобилянської та С. Андрухович жінки також є їх активними учасницями.

Проксемічний канал авторки використовують лише для передачі емоцій печалі, гніву та відрази. Відповідно, вияв емоцій радості, здивування та страху через проксемічні невербальні засоби не спостерігається у контекстах авторок, однак цілком можливий. За взаємодії проксемічної системи та емоції печалі дистанція визначає інтенсивність цієї емоції. Таку ознаку значно легше простежити у жінок, адже вони активніше передають печаль, і демонструють видимі зміни інтенсивності цієї емоції залежності від оточення та дистанції до нього.

Паралінгвістична система є одним з найбільш поширених каналів невербального вияву базових емоцій радості, здивування, печалі, страху та гніву. Саме емоцію гніву в межах паралінгвістичної системи можна зустріти найчастіше: через крик, обуреність та роздратованість у голосі. У контекстах обох авторок продемонстровано, що чоловіки виявляють свій гнів рідше, і менш активно, ніж жінки. Це суперечить особливостям, які зазвичай виокремлюють дослідники проблеми емоцій та гендеру, а саме, що:

1) чоловіки на прояв гніву реагують гнівом, а жінки в цих ситуаціях відчують інші емоції — смуток, розчарованість, скривдженість;

2) чоловікам більше притаманні прямі вербальні та фізичні виявлення гніву, а жінкам непрямі невербальні вияви;

В аналізованих текстах продемонстровані зовсім протилежні ситуації — на вияв гніву до себе жінки відповідають ще більшим гнівом, і виявляють вони його найчастіше вербально та фізично.

Емоція печалі у її паралінгвістичному прояві — це понурий, жалібний голос, який може супроводжуватися плачем. Чоловіки виявляють печаль таким чином рідше, ніж жінки, більше тяжіючи до пасивного, часто непомітного прояву.

Паралінгвістичний вияв емоції страху характеризується переляком у голосі, що також трапляється частіше у жінок, ніж у чоловіків. Емоції здивування та радості у паралінгвістичній системі також виявляються відповідним голосом і тоном, проте не мають виразних відмінностей з огляду на гендер.

Порівнюючи вмале впровадження різноманітних засобів невербальної поведінки авторками, О. Кобилянською та С. Андрухович, у своїх текстах можемо завважити такі особливості й відмінності:

1) За допомогою невербального вияскравлення емоцій обидві авторки блискуче демонструють емотивну поведінку персонажів, передають їх психологічні особливості й вдачу, допомагають збагнути мотиви їх дій, та візуалізують їх почуття.

2) Обидві авторки значно розширюють межі вербальних повідомлень через впровадження й зображення невербальної поведінки персонажів своїх текстів. Зокрема поширеність контекстів невербальної поведінки демонструє, що С. Андрухович орієнтується й покладається на них більше, ніж це робить О. Кобилянська, у якої майже вся невербальна поведінка персонажів підкріплена вербальним повідомленням.

3) Крім прямої передачі невербальної поведінки своїх персонажів, О. Кобилянська та С. Андрухович роблять це імпліцитно, метафоризуючи невербальний вияв. Це майже ніколи не сприяє розумінню зовнішнього відтворення (частина тіла, вигляд, рівень інтенсивності), але сильно вияскравлює внутрішнє пережиття емоції.

4) Пріоритетом авторок є формування й передача індивідуального портрету окремих персонажів, однак спосіб зображення невербальної поведінки у С. Андрухович видається менш шаблонним ніж О. Кобилянської, адже розкриває персонажів більш глибоко й персоніфіковано. Зокрема, для досягнення цієї цілі С. Андрухович часто використовує різні випадкові й нетипові комунікативні ситуації, що часто трапляється в реальному повсякденному житті, де особи не обмежені у виборі, як їм поводитися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Argyle M., Dean J. *Eye-Contact, Distance and Affiliation* // *Sociometry*, Vol. 28, No. 3. Washington: American Sociological Association, 1965, p. 289-304.
2. Ekman P. *Are there basic emotions?* // *Psychological Review*. Vol. 99. № 3. San Francisco, 1992, p. 550–553.
3. Ekman P. *The nature of emotion* / Ekman P., Davidson R. Oxford: Oxford University Press, 1994, p. 15–19.
4. Faye D. J. *An overview of nonverbal gender differences*, p. 5-8.
5. Hall J. *Gender effects in decoding nonverbal cues* // *Psychological Bulletin*, Vol. 85. Washington: American Psychological Association, 1979, p. 845-857.
6. Ortony A. *What's Basic About Basic Emotions?* // *Psychological Review*. Vol. 97. № 3. Northwestern University, 1990, p. 315–331.
7. Plutchik R. *Emotions and Life: Perspectives from Psychology, Biology, and Evolution*. Washington, DC: American Psychological Association, 2002. 383 p.
8. Reber A. *The Penguin dictionary of psychology*. London; New York: Penguin Books, 1995. 914 p.
9. Адамець С. *Гендерні особливості невербального спілкування та його вербалізація* // Збірник наукових тез. Вип. 4. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2017, с. 6-9.
10. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики. 2-ге видання, доповнене*. Київ: Академія, 2009. 376 с.
11. Бобечко Н.Р., Бойко В.П., Жолнович І.В., Когутич І.І. *Основи загальної та юридичної психології: Курс лекцій: навч. Посібник* // Емоційні та вольові процеси і стани / за ред. Нора В.Т. К.: Алерта: ЦУЛ, 2011, с. 79–87.
12. Біда С. О. *Базові емоції: поняття та види* // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 16, Кам'янець-Подільський, Аксіома, 2012, с. 35–46.

13. Варій М. Й. *Загальна психологія.: підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / [3-тє вид.].* – К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
14. Гречуха Л.О. *Гендерна специфіка комунікативної поведінки індивіда.* Черкаський державний технологічний університет. Черкаси: 5 с.
15. Ильин Е. П. *Психология общения и межличностных отношений.* СПб.: Питер, 2009, с. 576.
16. Киселюк Н.П. *Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації на позначення емоційного стану радості в англomовному дискурсі // Науковий вісник Волинського національного університету. Серія «Філологічні науки». Вип. 5. Луцьк: Вежа, 2008, с. 232–236.*
17. Ковалинська І. В. *Невербальна комунікація.* К.: Вид-во «Освіта України», 2014. 289 с.
18. Козляковський П.А. *Соціальна психологія: Курс лекцій. Практикум. Хрестоматія // Невербальна поведінка: структура і функції.* Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004, с. 204–246.
19. Корнева Л. *Гендерний аспект комунікації // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Вип. 13. Філологічні науки. Полтава: 2013, с. 106-113.*
20. Крейдлин Г.Е. *Механизмы взаимодействия невербальных и вербальных единиц в диалоге. I. Жестовые ударения [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2007/materials/html/48.htm> (09.11.2021)
21. Крейдлин Г. Е. *Мужчины и женщины в диалоге I: Невербальные гендерные стереотипы // Доклады международной конференции РГГУ. М.: 2014. 8 с.*
22. Крейдлин Г.Е. *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык.* М.: Новое литературное обозрение, 2002. 592 с.
23. Курделяс А.А. *Исследование особенностей мужской и женской речи на фонетическом и лексическом уровнях языка // Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева. Вип. 24-1. Филологические науки. Красноярск: 2014, с. 143-146.*

24. Лавриненко В. Н. *Психология и этика делового общения: Учебник для вузов. 4-е изд., перераб. и доп.* М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 408 с.
25. Лозинська О. *Емоції у невербальному та вербальному вираженні (на матеріалі польської мімічної фразеології)* // Проблеми слов'янознавства. 2008. Вип. 57, с. 209–221.
26. Ляленкова Т. *Мужчина и женщина. Особенности коммуникации: невербальное и речевое поведение мужчин и женщин.* 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/136502.html> (27.11.2021)
27. Осіпова Т. Ф. *Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації* // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Вип. 7. Кривий Ріг: 2012, с. 109-120.
28. Пасинок В. Г. *Вербальні й невербальні засоби оратора.* № 3. Харків, 2016. 8 с.
29. Романюк І.В. *Вербальні та невербальні складники діалогічного мовлення мовців* // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки. Київ: 2016. с. 72–77.
30. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. *Загальна психологія. Навч. посіб.* – К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
31. Ставицька Л. *Мова і стаття* // Часопис «Критика», Рік VII, число 6 (68). Київ: 2003, с. 29–34.
32. Тесля О. *Погляд як елемент невербальної комунікації.* // Вісник Львів. УН-ТУ, 2009, №46, с. 257–266.
33. Экман П., Фризен У. *Узнай лжеца по выражению лица.* СПб.: Питер, 2010. 272 с.
34. Экман П. *Психология лжи.* СПб.: Изд-во «Питер», 1999. 272 с.
35. Экман П. *Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь.* СПб., 2011. 334 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухович С. Ю. *Фелікс Австрія*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2014. 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1loeMm9_sUqdY3KZRVkS6jG7h9fOcR1EX/view?usp=sharing (07.05.2022).
2. Кобилянська О. Ю. *Новели*. Ужгород: Книжково-журнальне видавництво, 1952, с. 73–243.
3. Кобилянська О. Ю. *Повісті; Оповідання; Новели* / Вступ. Ст., упоряд. і приміт. Ф. П. Погребенника; Ред. тому І. О. Дзеревін. К.: Наук. Думка, 1988, с. 432–452.